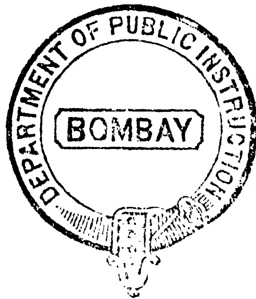
भूगोळविद्यानां मूळतत्वो.

ભાગ ૨.

કીંમત બે આના.

The Department of Public Instruction, Bombay.

OUTLINES OF GEOGRAPHY.

PART II.

BY

T. C. HOPE, C. S.

LATE EDUCATIONAL INSPECTOR, N. D.

REVISED, CORRECTED, AND ENLARGED

BY

RÁO SÁHIB MAHIPATRÁM RÚPRÁM NÍLKANTH.

GUJARATI TRANSLATOR, EDUCATIONAL DEPARTMENT.

18,000 Copies.

Third Edition.

Bombay:

GOVERNMENT CENTRAL BOOK DEPÔT.

1881.

Price Two Annas.

BOMBAY:

PRINTED AT THE "NIRNAYA-SAGAR" PRESS.

મુંબઈ ઈલાકાનું સરકારી કેળવણીખાતું.

ભૂગોળવિદ્યાનાં મૂળતત્વો.

ભાગ ૨.

આ

ટી. સી. હોપ.

માજી એજ્યુકેશનલ ઈન્સ્પેકતર ઉત્તર ભાગ એઓએ અવલ રચ્યો હતો,

તે

રાવસાહેબ મહીપતરામ રૂપરામ નીળકંઠ

ગુજરાતી ત્રાન્સલેતર એજ્યુકેશનલ ડિપાર્ટમેન્ટ એઓએ સુધારી વધારી તૈયાર કીધો.

બીજી આવૃત્તિ—૧૮,૦૦૦ પ્રત.

મુંબઇ.

ગવર્નમેંત સેંત્રલ બુકડીપો.

ઈસવી સન ૧૮૮૧.

કીમત બે આના.

મુંબઈ:
"નિર્ણયસાગર" છાપખાનામાં છાપ્યું છે.

સૂચના.

ભૂગોળવિદ્યા શીખવવાની પદ્ધતિ આ પુસ્તકના પહેલા ભાગમાં બતાવીછે તેજ આ બીજા ભાગને લાગુ પડેછે. આ ચોપડી પણ પહેલા ભાગની પેઠ ત્રણ પ્રકારના અક્ષરે છાપીછે. જે બાળબોધ લીપીમાં છે તે નિશાળિયાને ગોખવાનું છે, ગૂજરાતી મોટા અક્ષરમાં છે તે અગત્યનું છે, પણ તેના શબ્દે શબ્દ મોઢે કરવાના નથી, તેનો ભાવાર્થ નિશાળિયાએ યાદ રાખવો; ગૂજરાતી ઝીણા હરફમાં છે તે માત્ર શિક્ષકે પાઠ આપ્યાની પૂર્વે વાંચવું, અને તેમાંનો સાર નિશાળિયાના જ્ઞાનના પ્રમાણમાં થોડો કે વધારે શીખવવો. પહેલીવાર શીખવતી વેળા થોડો કહેવો, કેમકે તે વખત ગોખવાનું વધારે હોય ને જ્ઞાન ઓછું હોય; કેટલાક માસ પછી તેજ જ્યારે પાકું કરાવવાને ફરીથી ચલાવવામાં આવે ત્યારે એમાંનો વધારે સાર કહેવો. બધા પ્રાંતોની વસ્તીની સંખ્યા, અને ક્ષેત્રફળ નાની ઊમરના ભણનારાને સાંભરવું કઠણ છે, માટે એ વગેરે ઝીણી બાબતો ઊપલા ધોરણને માટે રાખવી. મહેરબાન ચાટફીલ્ડ સાહેબ ડૈરેકટર આવ્ પબ્લિક ઈન્સ્ત્રક્શનના ઇંગ્રેજી ગ્રંથપરથી વધારો સુધારો કર્યોછે.

અમદાવાદ, } મહીપતરામ રૂપરામ નીળકંઠ.
આગસ્ટ, ૧૮૭૫. } ગૂજરાતી ત્રાંસ્લેટર, એ. ડિપાર્ટમેંટ.

अनुक्रमणिका.

ભૂગોળવિદ્યા ભાગ ૨ જો.

પ્રકરણ ૧ લું. એશિયા.

પ્રકરણ ૨ જું. ભરતખંડનું સ્વરૂપ.

પ્રકરણ ૩ જું. ભરતખંડના રાજ્યવિભાગ.

પ્રકરણ ૪ થું. યૂરોપખંડ.

પ્રકરણ ૫ મું. આફ્રિકાખંડ.

પ્રકરણ ૬ ઠું. અમેરિકાખંડ.

ઉત્તર અમેરિકા.

દક્ષિણ અમેરિકા.

પ્રકરણ ૭ મું. ઓશિયાન્યા.

भूगोळविद्या.

भाग २ जो.

प्रकरण १ लुं.

एशिआ.

એશિઆની સીમા-ઉત્તરે ઉત્તર મહાસાગર; પશ્ચિમે યૂરલ પર્વત, યૂરલનદી, કાસ્પિસમુદ્ર, કાકેસસ પર્વત, કાળોસમુદ્ર, મારમોરાસમુદ્ર, આર્કિપેલેગોસમુદ્ર, ભૂમધ્યસમુદ્ર, સુવેજની નહેર, અને રાતોસમુદ્ર; દક્ષિણે હિંદીમહાસાગર અને પૂર્વે પાસિફિક મહાસાગર છે.

વસ્તી અને વિસ્તારમાં ચારે ખંડોમાં સર્વથી મોટો એશિઆ છે. એશિઆ અને યૂરોપ એકઠા છે. પહેલાં એશિઆ આફ્રિકા જોડે સુવેજની સંયોગીભૂમિથી જોડાયલો હતો. હમણા એ સંયોગીભૂમિને ખોદીને નહેર કરીછે તેથી રાતોસમુદ્ર અને ભૂમધ્યસમુદ્ર જોડાઈ ગયેલાછે. સન ૧૮૬૯ માં વહાણોને જવા આવવાને માટે એ નહેર તૈયાર થઈ. અમેરિકા અને એશિઆની વચ્ચે બેહરિંગની સામુદ્રધુની છે. એશિઆના દેશો નીચે પ્રમાણેઃ—

१ बलूचिस्तान.	७ एशिआई रुशिआ.
२ अफगानिस्तान.	८ जापान.
३ इरान.	९ चीनाई राज्य.
४ अरबस्तान.	१० हिंदी चीन.
५ एशिआइ तुर्कस्तान.	११ सिंहलद्वीप.
६ तार्त्तरी.	१२ भरतखंड के हिंद.

એશિઆના મુખ્ય સમુદ્રોઃ—

૧. અરબસ્તાન અને આફ્રિકાની વચ્ચે रातो समुद्र.

૨. હિંદુસ્તાન અને અરબસ્તાનની વચ્ચે अरबी समुद्र.
૩. હિંદુસ્તાન અને હિંદી ચીનની વચ્ચે बंगाळानो समुद्र.
૪. ચીનની દક્ષિણે चीनाई समुद्र.
૫. ચીન અને કોરીઆની વચ્ચે पीळो समुद्र.
૬. કોરીઆ, ચીનાઈ તાર્તરી, અને જાપાનની વચ્ચે जापानी समुद्र.
૭. સૈબીરિઆ અને કામસ્કાટકાની વચ્ચે ओकोटस्कनो समुद्र.
૮. કામસ્કાટકા અને અમેરિકાની વચ્ચે बेहरिंगनो समुद्र.

નાના સમુદ્ર, ઉપસાગર, અખાત, અને સામુદ્રધુની જે દેશમાં છે તે દેશને લગત જણાવવામાં આવશે.

(૧) बलूचिस्तान.

મુખ્ય શાહેર खिलात છે.

બલુચિસ્તાન સિંધની પશ્ચિમે છે. એ પહાડી મૂલક છે. એની અને સિંધની વચ્ચે હાલા પર્વત છે. મુસલમાની ધર્મ પાળનારી અનેક જાતો એમાં વસેછે. તે લોકનો રાજ્યવહીવટ તેમના સરદારો કરેછે. એ સરદારોમાં ખિલાતનો સરદાર મોટો છે. ખિલાત શહેર સરહદ ઉપર છે. બલૂચી લોક વગડાઉ હોઈ ખેતીની દરકાર રાખતા નથી. તેઓ ઘેટાં અને ઢોર ઘણાં રાખેછે. બોલન ઘાટને માર્ગે તેઓ હિંદુસ્તાનમાં ચામડાં, ઊન, ઈત્યાદિ વેચવા આવેછે, અને તેના બદલામાં કેટલોક કાચો *માલ લઇ જાયછે.

(૨) अफगानिस्तान.

એ દેશ બલૂચિસ્તાનની ઉત્તરે અને પંજાબના વાયવ્ય કોણમાં છે. અફગાનિસ્તાન અને પંજાબની વચ્ચે સુલેમાન પર્વતો આવેલાછે.

મુખ્ય પર્વત सुलेमान અને हिंदुकुश છે. મુખ્યનદી काबुल છે.
મુખ્ય શાહેરો—काबुल, गिजनी, कंदहार, ने हेरात.

મુસલમાની ધર્મ પાળનારી ઘણી જાતો એમાં વસેછે. તેઓમાંના ઘણાખરાની ભાષા પુખતુ કે પષતુ છે. એમાં કેટલાક રસાળ પ્રદેશ છે, પરંતુ ઘણાખરા ભાગમાં પહાડ અને જંગલો છે. ઉત્તરે હિંદુકુશની ભણી દેશ ઊંચો છે. હિંદુકુશની લંબાઈ ૭૦૦ મૈલ છે. એ પર્વતની એક તરફ અફગાનિસ્તાન અને કાશ્મીર તથા બીજી તરફ

* જેના ઉપર કારીગરી લગાડેલી નહિ તે; ખેતરમાંથી કે ઝાડપરથી ઊતારેલો તે.

તાર્તરી છે. અહિંના રાજાને અમીર કહેછે અને તેની રાજધાની કાબુલ નદીને કાંઠે કાબુલ શાહેર છે. એ નદી સિંધુ નદીને મળેછે. ગિઝની અને કંદહાર કોટબંધ પ્રખ્યાત શાહેરો છે. ઉત્તરમાં બલ્ક શાહેરનું બંદેર છે તેમાં આગળ વેપાર ઠીક ચાલતો; અફગાનિસ્તાનની પશ્ચિમે હેરાત શાહેર અને સેઈસ્તાન પ્રાંત છે. એ શાહેર અને એ પ્રાંતને માટે ઈરાનના શાહ અને અફગાનના અમીરોને લડાઈ ચાલી હતી. ખૈબર ઘાટની વાટે અફગાન લોક પંજાબ જોડે મોટો વેપાર ચલાવેછે. તુર્કસ્તાન તથા ઈરાન જોડે તેઓ વેપાર કરેછે. ઘોડા અને સૂકો મેવો વગેરે આપી તેને બદલે કાપડ તથા બીજો માલ લેછે.

(३) इरान.

બલૂચિસ્તાન અને અફગાનિસ્તાનની પશ્ચિમે ઈરાન નામે ત્રીજો મુસલમાની ધર્મ પાળનારો દેશ છે. ઈરાનની ઉત્તરે ઊંચા પર્વતો નામે કુર્દિશ તથા કાસ્પિ સમુદ્રને કાંઠે એલ્બર્ઝ પર્વતો છે. દક્ષિણે ઈરાની અખાત એને અરબસ્તાનથી જૂદો પાડેછે.

મુખ્ય શાહેરો—तेहरान, इस्पहान, शिराज, तब्रीज, यज्द, अस्तराबाद, मशद, बुशीर.

મુખ્ય બેટ—करक, किशम, અને ओर्मज.

એ દેશમાં પશ્ચિમ તરફનો ઘણોક મૂલક તથા કાસ્પિ સમુદ્રને કિનારે આવેલી કેટલીક જમીન રસાળ છે, પરંતુ બાકીના મૂલકમાં રણ છે. એના રાજાને શાહ કહેછે અને તેની રાજધાની તેહરાન છે. ઈસ્પહાન એ આગલા વખતમાં રાજધાનીનું શાહેર હતું અને તેની પૂર્વે શિરાજ છે તેમાં પ્રથમ રાજગાદી હતી. સાદી અને હાફિઝ નામે પ્રખ્યાત કવિ એ છેલ્લા શાહેરમાં જન્મ્યા હતા. હાલ એ શાહેરનો દારૂ વખણાયછે. યજદ કરીને મોટું નગર છે તેમાં જરતોસ્તી ધર્મ પાળનારા પારસીઓ હજી વસેછે. ઘણા પારસીઓ હિંદુસ્તાનમાં આવીને રહેલાછે. ઉત્તરમાં તબ્રીજ કસ્બો છે તે રૂશિઆ અને તુર્કસ્તાન જોડે વેપાર ચલાવેછે. અસ્તરાબાદ અને કાસ્પિ સમુદ્રના કાંઠાપરનાં બીજાં શાહેરો રૂશિઆ જોડે વેપાર કરેછે. પૂર્વમાં મશદ નગર છે તે તાર્તરી અને હેરાત જોડે વેપાર કરેછે. ઈરાની અખાતપર બુશીર બંદર છે તેનો વેપાર હિંદુસ્તાન જોડે છે. એ અખાતમાં ત્રણ પ્રખ્યાત બેટ છે તેમાંનો કરક ઈરાનના તાબામાં છે. તેની આસપાસથી મોતી નીકળેછે. કિશમ અને ઓર્મજ એ મસ્કતના ઈમામને તાબે છે. પહેલાં ઓર્મજ બેટ પોર્તુગીજ લોકના કબજામાં હતો ત્યારે તેમાં કિલ્લા કોટ હતા અને વેપાર પણ મસ હતો. ઈરાનના ઘોડા અને કૂતરા વખણાયછે. એ દેશમાંથી પર મૂલક ખાતે મેવા, રેશમી, સુતરાઉ, અને ઊનના ગલીચા, શેતરંજી, ચામડાંનો બનાવેલો સામાન, ઘરેણાં, અત્તર, કેશર, તલવાર, કટાર, વગેરે હથિઆર, કાચ, બરણીઓ, ઘણીક ઉપયોગી ધાતુઓ, સુંદર આરસ, પેરોજ વગેરે માલ પરબંદર ખાતે ચડેછે. એના બદલામાં ગળી, ખાંડ, હીરા, માણેક વગેરે રત્ન, વિલાયતી કાપડ તથા બીજો માલ હિંદુસ્તાનમાંથી જાયછે.

(૪) अरबस्तान.

ઈરાનની પશ્ચિમે એ મોટો દ્વીપકલ્પ છે. એની અને આફ્રિકાની વચ્ચે લાલ સમુદ્ર છે. બાબલમાંડબની સામુદ્રધુની વડે લાલસમુદ્ર હિંદીમહાસાગર જોડે જોડાયેલોછે.

દ્વીપ—बहरैनबेट.

ભૂશિર—અગ્નિકોણમાં रास अलहद ભૂશિર.

મુખ્ય શહેરો—मक्का, मदीना, मोखा, मस्कत, અને जेड्डो.

ઈરાનને લગતા દ્વીપો કહ્યા તે સિવાય ઈરાની અખાતમાં અરબસ્તાનને લગતો બહરૈન બેટ છે. મોતી ઉત્પન્ન કરનારા કાલુ નામે છીપવાળા જીવ એની આસપાસ દરિયામાં વસેછે, તેને માટે એ વિખ્યાત છે. અરબસ્તાનની દક્ષિણે સોકોટ્રા નામે મોટો બેટ છે. પશ્ચિમ અને દક્ષિણ કાંઠા તરફ ફેલાયલા પહાડો એ દેશમાં છે. એ પર્વતોના ઢાળ રસાળ છે. એની માંહેલી તરફનો દેશ ઘણું કરીને ઊજડ છે. એ ઊજડ ભાગમાં કોઈ કોઈ ઠેકાણે લીલોતરીવાળી જગ્યા છે અને ત્યાં મીઠા પાણીના કૂવા છે. એના સઘળા પશ્ચિમ કાંઠા ઉપર ઈસ્તાંબુલનો સુલતાન દાવો રાખેછે. એમાં હિડજાજ અને યમન વગેરે પ્રાંતો છે. એ ભાગમાં કેટલાંક પ્રખ્યાત સ્થળો છે. હિડજાજની રાજધાની મક્કામાં હજરત મહમદનો જન્મ થયો હતો. મુસલમાન લોકમાં એ શહેર સર્વથી પ્રખ્યાત છે. રાતા સમુદ્રમાં જેડો નામે બંદર છે ત્યાંથી મક્કા જવાયછે. મક્કાની ઉત્તરે મદીના છે તેમાં પેગંબરની કબર છે. યમનમાં મોખા બંદર છે તેમાં કિલ્લા કોટ છે. અહિંનાં બૂન સર્વથી સારાં છે, અને તેનો વેપાર ઘણો ચાલેછે. યમનની પછી હદ્રમૌત પ્રાંત છે તેમાંનો મુખ્ય એડન કસ્બો ઇંગ્રેજનો છે. હદ્રમૌતની પછી ઓમાન પ્રાંત છે. તેની રાજધાની મસ્કત છે. અહિંના હાકેમને ઈમામ કહેછે. મસ્કત બંદર છે અને તેને કિલ્લાકોટ છે. એ ઈમામનો અમલ આખા ઓમાન પ્રાંત ઉપર ચાલેછે. ઈરાનના કાંઠાપર પણ એના તાબાનું એક સંસ્થાન છે. મધ્ય ભાગમાં જાણવા લાયક માત્ર એક બીજો પ્રાંત છે. તેને નજદ કહેછે. એ ઊંચો પ્રદેશ છે, તેમાં પાણી છે, અને ત્યાંની ભૂમિ રસાળ છે. રિયાદ એની રાજધાની છે. રિયાદનો હાકેમ ઘોડા ઉછેરવામાં નામીચો છે. દેશોદેશમાં અરબસ્તાનના ઘોડા નામાંકિત છે. ત્યાંનાં ઊંટ અને સાંઢણીઓ પણ પ્રખ્યાત છે. દેશની વસ્તી વગડાઉ અને વિકરાળ છે. બદાવીન નામે ઘણી ભટકનારી ટોળીઓ છે તેઓ સ્વતંત્ર છે. તેમના સરદારને શેખ કહેછે. વેપારીઓના કાફલાને એ ભટકતી ટોળીઓ લૂંટેછે. અરબસ્તાનમાંથી મુખ્યત્વે ઘોડા, અનેક જાતના ગુંદર, અને બૂન દાણા પર મુલક ચઢેછે.

(૫) तुर्कस्तान (एशिआनुं).

ઈસ્તામ્બુલ કે કાન્સ્ટાન્ટિનોપલના સુલતાનને તાબે અરબસ્તાનનો કેટલોક ભાગ છે. તે ઉપરાંત અરબસ્તાનની ઉત્તરે

આવેલો દેશ પણ તેના કબજામાં છે. એને એશિઆઈ તુર્ક-સ્તાન કહેછે. એમાં ચાર પ્રાંત છે.

૧. एशिआमैनर (लघुएशिआ). મુખ્ય શાહેર स्मर्ना છે.

એ પ્રાંત વાયવ્ય ખૂણામાં છે. એમાં ઘણા પર્વત છે. એ કાળા સમુદ્ર અને ભૂમધ્ય સમુદ્રની વચ્ચે છે. મુખ્ય શહેર સ્મિર્ના છે. એ આખા દેશની રાજધાની છે અને યૂરોપના વેપારનું મથક છે. એ પ્રાંતમાં રેશમ, રૂ, અને ઊનનાં કારખાનાં છે. એમાં અંગોરા નામે બકરાં થાયછે તેના વાળ શાલ બનાવવાના કામમાં ઘણા સારા છે. એમાંથી પરદેશ ખાતે અફીણ, અનાજ, મદિરા, અને મેવા જાયછે. લોહચુંબક, ત્રાંબુ, વગેરે ખનિજોને માટે એ પ્રાંત પ્રખ્યાત છે.

એશિઆ મૈનરના કાંઠાપર ઘણાક બેટ છે તેમાંના કેટલાકનાં નામ लिस्बोन, सामोस, कोस, પશ્ચિમ કાંઠે रोड्स, અને દક્ષિણ કાંઠે सैप्रस. આ સૈપ્રસ બેટ ઇંગ્રેજ સરકારને તાબે છે.

૨. सीरिआ. એ એશિઆ મૈનરની દક્ષિણે છે. સીરિઆના પશ્ચિમ ભાગમાં लिबनान પર્વત છે. એક છેડે એશિઆ મૈનરનો तारस પર્વત છે અને બીજે છેડે અરબસ્તાન છે. સીરિઆના પૂર્વ ભાગમાં તમામ રણ છે.

સીરિઆની રાજધાની दमुस्क (દમાસ્કસ) છે. अलेप्पो, અને जेरुसलम બીજાં શાહેર છે.

દુનિઆમાં સર્વથી જૂનું શહેર દમુસ્કને ગણેછે. એમાં વેપાર પણ ઠીક ચાલેછે. ઉત્તરમાં અલેપ્પો (હલેપ) નગર છે તેમાં પણ ઘણો વેપાર છે. પ્રાચીન કાળમાં ભરતખંડ, ઈરાન, અને અરબસ્તાનનો માલ યૂરોપમાં જળમાર્ગે ન જતાં સ્થળ માર્ગે જતો હતો. તેની વાટ સીરિઆમાં હતી તેથી ત્યાં તેવારે બીજાં ઘણાં મોટાં શહેરો હતાં. સીરિઆના દક્ષિણ ભાગને પાલેસ્તેન કહેછે. પ્રથમ એમાં યાહુદી લોકો વસતા. હાલમાં તો એ લોક આખી પૃથ્વીપર વીખરાઈ ગયેલાછે. પાલેસ્તેનમાં હજરત ઈસુખ્રિસ્તનો અવતાર થયો હતો. પાલેસ્તેનની રાજધાની પહેલાં જેરૂસલમ હતું. એ પ્રાંતની જાર્દન નદી ઈતિહાસમાં મશહુર છે. એ નદી મૃતસરોવરને મળેછે. એ ખારૂં સરોવર છે. એના પાણીને બહાર નીકળી જવાનો માર્ગ નથી. એ સરોવરમાં માછલાં જીવતાં નથી તથા કાંઠે ઝાડ પણ ઊગતાં નથી. રેશમ, સૂતર, અને ઊનના વણાટને માટે સીરિઆ પ્રખ્યાત છે. સાબુ, વાદળી, તમાકુ, અનાજ, મેવો, અને પરવાળાં સીરિઆમાંથી બીજા દેશોમાં જાયછે. સીડન અને ટાયર નામે પ્રાચીન કાળમાં મોટાં વેપાર કરનારાં શાહેર હતાં. તેમાં પ્રથમ કાચ બન્યો એવું કહેવાયછે. એ બંદરનાં વહાણો જૂના વખતમાં મોટી સફર કરતાં.

૩. ત્રીજા પ્રાંતમાં अलजजीरा, इराकअरबी, અને तुर्की कुर्दि-

स्तान છે. મુખ્ય નદીઓ–तिग्रिस અને युफ्रातिस. મુખ્ય નગરો–बगदाद અને बस्रा.

સીરિઆના રણની અને ઈરાનની વચ્ચે એ પ્રાંત* આવેલોછે. તિગ્રિસ અને યુફ્રેતિસ એ બે મોટી નદીઓનો બધો પ્રદેશ આ પ્રાંતમાં છે. તારસ પર્વતમાંથી નીકળી ઈરાની અખાત ભણી વહેતાં એ નદીઓનો સંગમ થાયછે. એ નદીઓને લીધે એ પ્રાંતની ઘણીખરી ભૂમિ રસાળ અને પાણીથી ભરપૂર છે. તિગ્રિસ નદી ઉપર બગદાદ શહેર છે તે આ પ્રાંતની રાજધાની છે. મુસલમાન ધર્મના ખલિફા એટલે મુખ્ય ધર્મગુરૂની રાજ્યગાદી આગળ એમાં હતી. એના વેપારને માટે પણ એ પ્રખ્યાત હતું. યુફ્રેતિસ નદીને કાંઠે બસ્રા બંદર છે તે હાલ ઈરાન અને હિંદુસ્તાન જોડેના વેપારની મુખ્ય જગ્યા છે. પ્રાચીન કાળમાં એક મોટા રાજ્યની રાજધાની બાબિલન શહેર હતું. એ શહેર પણ આજ ભાગમાં હતું. ઈ. સ. પૂર્વે ૩૨૩ માં જગત વિખ્યાત સિકંદર નામે મોટા વિજયી રાજાધિરાજનું મરણ બાબિલનમાં થયું હતું. બાબિલનની ઉત્તરે વધારે જૂની રાજધાની નીનેવે નામે શહેર હતું.

ખેતી, રૂ અને રેશમનો વણાટ અને તાંબાના ઘાટ કરવા એ લોકનો મુખ્ય ઉદ્યમ છે.

૪. आर्मीनिआ. એ પહાડી મૂલક રૂશિઆના પાદશાહે તુર્કી સુલતાન કનેથી જીતી લીધોછે. એમાં કેટલીક ઊંચી ખીણો છે. એશિઆઈ તુર્કસ્તાનની ઈશાન કોણમાં અને રૂશિઆના મૂલકની અગ્નિકોણમાં એ છે. अर्जेरुम મુખ્ય શહેર છે. એ પણ વેપારને માટે જણાયલુંછે. કાળા સમુદ્રને કાંઠે त्रेबिझांड નામે મોટું બંદર છે. સૂતરાઉ લૂગડાંપર રાતો રંગ એ દેશમાં સરસ ચઢાવેછે. બીજા પ્રાંતોની પેઠે એની જમીનમાં પણ ઉપયોગી ધાતુઓ છે. આર્મીનિઆની દક્ષિણે वान નામે મોટું સરોવર છે.

(६) तार्त्तरी.

તાતાર એટલે તુર્ક લોકના અસલ મૂલકને તાર્તરી કહેછે. એનું બીજું નામ તુર્કસ્તાન છે. જિંઘીસખાન, તૈમુર, અને બીજા કેટલાક વિજયી મહારાજા એ દેશના હતા. તાર્તરી ખરૂં જોતાં કાસ્પિ સમુદ્રથી તે ચીન સૂધી અને દક્ષિણમાં હિંદુકુશ અને કુવેનલૂન પર્વતથી ઉત્તરમાં સૈબીરિઆ સૂધી છે. વાયવ્ય ખૂણામાં તાર્ત્તરીનું મોટું મેદાન છે. પૃથ્વી ઉપર મોટામાં મોટું સરોવર कास्पि સમુદ્ર

* પૂર્વે એ પ્રાંતને મેસોપોતામિયા અથવા નદીઓ વચ્ચેનો પ્રદેશ કહેતા.

નામે છે તે એમાં છે. તે સિવાય आरल, बलकास, તથા બીજાં સરોવરો ઘણા છે. આ મેદાનમાં ઘણેખરે ઠેકાણે રેતીનાં રણ છે. માત્ર आमू (आक्सस)ને सिर दर्या (सिहून) એ બે નદીઓને કાંઠે લીલોતરી ઊગેછે. એ નદીઓ આરલ સમુદ્રને મળેછે. તાર્તરીનો દક્ષિણ અને પૂર્વ ભાગ બધો પહાડી છે. હિંદુકુશમાંથી बेलूरताग અને थीआनशान-ના મોટા પર્વતોનો આરંભ થાયછે, અને તેઓ આલતાઈ પર્વત સૂધી ચાલ્યા જાયછે.

તાર્ત્તરીના ચાર વિભાગ કરી શકાય. ૧. रुशिआई तार्तरी (રૂશિઆ જુઓ). २. पश्चिम तार्तरी. ३. पूर्व तार्तरी. ४. चीनाई तार्तरी (ચીન જુઓ).

पश्चिम तार्तरी—મુખ્ય શહેરો बोखारा, खीवा અને खोकंड.

અસલમાં જેને સ્વતંત્ર તાર્તરી કહેતા તેનો એક ભાગ પશ્ચિમ તાર્તરી છે તે રૂશિઆની સત્તા નીચે છે. લડાઈઓમાં ઘણાખરા તાતાર સરદારોને હરાવી રૂશિઆએ તેમનો પુષ્કળ મૂલક લઈ લીધોછે. હાલમાં મુખ્ય સરદાર બોખારાનો ખાન છે. બોખારા શહેર મુસલમાની વિદ્યાને માટે પ્રખ્યાત છે. ખીવા અને ખોકંડ નામે પશ્ચિમ તાર્તરીમાં બીજાં બે મોટાં શહેર છે. એ દરેક શહેરપર રૂશિઆના પાદશાહને તાબે રહી ખાન નામે સરદાર અમલ કરેછે. ખીવા વેપારને માટે પ્રખ્યાત છે. ખોકંડ એ મહાન બાબર નામે દિલ્લીના પાદશાહનો મૂલક હતો. બોખારાની દક્ષિણે મેર્વનાં ખંડેરો છે. એ શહેર પહેલાં ઈરાની શાહની રાજ્યગાદી હતી.

पूर्व तार्तरी—મુખ્ય શહેરો—काशगर, यारकंद, અને खोतान.
મુખ્ય નદી—यारकंद.

પહેલાં પૂર્વ તાર્ત્તરી ચીનાઈ તાર્ત્તરીનો ભાગ હતું. પરંતુ હાલમાં મુસલમાન હાકેમના તાબા હેઠળ એ સ્વતંત્ર છે. એ મૂલક બેલૂર તાગ નામે પર્વતો વડે પશ્ચિમ તાર્ત્તરીથી અને થીઆનશાન પર્વત વડે રૂશિઆના તાર્ત્તરીથી જૂદો પડેલોછે. પૂર્વે ગોબીનું રણ ચીનાઈ રાજ્યથી એને જૂદો પાડેછે. યાકૂબ બેગની રાજધાની કાશગર છે. યારકંડ અને ખોતાન નામે બીજાં મોટાં શહેર એમાં છે. યારકંડ નામે એકજ નદી એમાં છે, તે પૂર્વ તરફ રણ માંહેલા સરોવરમાં વહેછે. કાશ્મીરને રસ્તે હિંદુકુશ અને કારાકોરમ પર્વત ઉપર થઈ હિંદુસ્તાન જોડે એ મૂલકનો વેપાર ચાલેછે.

(૭) एशिआई रुशिआ.

એશિઆઈ રૂશિઆમાં ત્રણ દેશ છે. ૧ काकेसस पर्वतनी दक्षिणनो मूलक. २. सैबीरिआ. ३. तार्तरीनो उत्तर भाग.

કાકેસસ પર્વતની દક્ષિણનો મૂલક યૂરોપ અને એશિઆને જૂદો પાડેછે. એની રાજધાની તિફ્લિસ વેપારને માટે પ્રખ્યાત છે. એરિવાન નામે બીજું મોટું શહેર એમાં છે. ૭૦ વર્ષ ઉપર ઈરાન પાસેથી રૂશિઆએ આ મૂલક લઈ લીધો હતો.

એશિઆનો સકળ ઉત્તર ભાગ સૈબીરિઆ છે. યૂરલ પર્વત અને યૂરલ નદી યૂરોપથી અને આલતાઈ પર્વત અને આમૂર*નદી ચીનાઈ રાજ્યથી એને જૂદો પાડેછે. સોનું, રૂપું, વગેરે ધાતુઓ આલતાઈ અને યૂરલ પર્વતમાંથી જડેછે. આમૂર સિવાય પૂર્વમાં ઓબી, યેનેસી, અને લીના નદીઓ છે. તેઓ આલતાઇ પર્વતમાંથી ઉત્પન્ન થઈ ઉત્તર મહાસાગરને મળેછે. ઓબીનો અખાત ઉત્તર મહાસાગરની અને અનાદીરનો અખાત પાસિફિક મહાસાગરની શાખા છે. સૈબીરિઆના ઉત્તર અને પૂર્વકાંઠાની આસપાસ ઘણા દ્વીપ છે તેમાં મુખ્ય સગેલિઅન છે. સૈબીરિઆ અને સગેલિઅનની વચ્ચે તાર્તરીનો અખાત છે તેથી જાપાની સમુદ્ર અને ઓકોટસ્કનો સમુદ્ર જોડાયલા છે. ઓકોટસ્કનો સમુદ્ર અને કામસ્કાટકાનો સમુદ્ર એ બેની વચ્ચે કામસ્કાટકાનો દ્વીપકલ્પ છે. કામસ્કાટકાના દક્ષિણ બિંદુને લોપાટકા ભૂશિર કહેછે અને સૈબીરિઆના ઈશાન બિંદુને પૂર્વ ભૂશિર કહેછે.

મુખ્ય શાહેર—तोबोल्स्क અને इर्कूत्स्क.

મુખ્ય સરોવર—बेकल.

પશ્ચિમ અને પૂર્વ એવા સૈબીરિઆના બે ભાગ કરેલાછે, તેમાં પશ્ચિમ ભાગની રાજધાની તોબોલ્સ્ક છે અને પૂર્વની ઈર્કૂત્સ્ક છે. બંને ભાગમાં શિઆળો બહુ લાંબો અને સખ્ત છે. પશ્ચિમ ભાગમાં તો મોટાં મોટાં ખારા પાણીનાં રણ છે. પૂર્વ ભાગ પહાડી છે, તથાપિ દક્ષિણમાં રસાળ ખીણો છે. એણી તરફ બેકલ નામે મીઠા પાણીનું સરોવર છે તેના જેવું આખી દુનિઆમાં એકે નથી.

रुशिआनुं तार्तरी—મુખ્ય શાહેરો—ताश्कंद અને समरकंद.

સિરદર્યા નદીને કાંઠે કાંઠે આવેલો મૂલક ત્યાંના ખાનો પાસેથી રૂશિઆએ જીતી લીધોછે તેને રૂશિઆનું તાર્તરી કહેછે. એમાં સૌથી મોટું શહેર તાશ્કંદ છે, પરંતુ સૌથી વધારે પ્રખ્યાત સમરકંદ છે. એ છેલ્લું શહેર બોખારાની પાસે દક્ષિણમાં છે. એ તૈમુરની રાજધાની હતી અને એમાં તેની કબર છે.

(૮) जापान.

ચાર મોટા અને બીજા ઘણા નાના દ્વીપો મળીને જાપાન દેશ થયેલોછે. એ બેટની અને તેની પાસેના એશિઆના મૂલક નીચે જાપાની સમુદ્ર છે. निफोन અને यसो એ સર્વેથી મોટા બેટ છે.

---

* આમૂર નદીનો અગ્નિકોણ તરફનો કાંઠો ચીન પાસેથી રૂશિઆએ હાલમાં જીતી લીધોછે.

નિફોનમાં યદો શહેર છે તે હાલ રાજધાની છે અને નાગાસાકી મુખ્ય બંદર છે.

રાજકરનાર પાદશાહને મુકાદો (પૂજ્ય) કહેછે. હિંદુસ્તાન અને ચીન સિવાય એશિઆના બધા દેશો કરતાં એમાં વસ્તી વધારે છે. લોકો બુદ્ધિવાન છે તથા વિદ્યા હુનરમાં પ્રવીણ છે. તલવાર, ચીનાઈ વાસણ તથા લખોટેલાં વાસણ સારાં બનાવેછે. દેશની ભૂમિ રસાળ છે અને એમાં સોનું, રૂપું, તાંબુ, અને કોયલા પ્રસ નીકળે એવી ખાણો છે.

(૯) ચીનાઈ રાજ્ય.

વિસ્તારમાં ચીનનું રાજ્ય દુનિઆમાં ત્રીજે નંબરે છે. પહેલે નંબરે ઈંગ્લાંડનું રાજ્ય અને બીજે નંબરે રૂશિઆનું છે. વસ્તીમાં ચીન સર્વેથી ચડીઆતું છે. એ રાજ્યમાં લગભગ ૪૫ કરોડ માણસની વસ્તી છે.

ચીનાઈ રાજ્યના પેટામાં શુદ્ધ ચીન દેશ, ચીનાઈ તાર્તરી (મોંગોલિઆ સહિત) અને તિબેટ. શુદ્ધ ચીન અને તિબેટની વચ્ચે યૂનલિંગ નામે ઊંચો પર્વત છે. પેહો, હોઆંગહો, યાંગસેક્યાંગ અને કંતાન નામે મોટી નદીઓ એ પર્વતોમાંથી વહેછે. ચીનના રસાળ પ્રદેશમાં થઈને તેઓ પાસિફિક મહાસાગરને મળેછે.

મુખ્ય બેટ—હેનાન અને ફારમોસા. ફારમોસા પીળા અને ચીનાઈ સમુદ્રની વચ્ચે હોઈ તેની અને ચીનની વચ્ચે ફારમોસાની સામુદ્રધુની છે.

મુખ્ય શહેર—પેકિન રાજધાનીમાં પાદશાહ રહેછે. બીજું મોટું શહેર નાનકિન યાંગસેક્યાંગ નદીને કાંઠે છે. એમાં હુનરનાં કારખાનાં ઘણાં છે. નાનકિનની પાસે શાંગહાય અને દક્ષિણમાં કંતાન એ બે મુખ્ય બંદર છે.

ચા, ખાંડ, રેશમ, સૂતરાઉ કાપડ, રમકડાં, મખમલ, સાટીન, ચીનાઈ વાસણ, વગેરે પરદેશ ખાતે જાયછે. ભરતખંડનું અફીણ ચીનમાં બહુ ખપેછે. કંતાન નદીના મુખ આગળ હોંગકોંગ બેટ છે તે ઈંગ્રેજને તાબે છે. મકાઉ બેટ પોર્તુગીઝ લોકના હાથમાં છે. ચીના લોક હોશિઆર અને ઉદ્યોગી છે. દેશમાં ઘણી નહેરો એમણે કરીછે. ખેતીનું કામ પણ અહિં સારૂં ચાલેછે. દુનિઆના લોકને ચાનો છોડ તેમના વડે જાણવામાં આવ્યો. ચીની ચલાણા, રકાબી વગેરે વાસણો તથા રેશમી માલ બનાવવામાં ચીના લોકના જેવા બીજા કોઈ નથી. તેમના દેશમાં મૂલ્યવાન ખનિજો હોવાથી બીજા હુનરોમાં પણ તેઓ સરસ છે. બંદૂકના દારૂની બનાવટની, છાપવાની કળાની તથા હોકાયંત્રની શોધ તેમણે કરી એવું કહેવાયછે.

ચીનાઈ તાર્તરી (મોંગોલિઆ સુદ્ધાં)—એ ચીન અને તિબેટની ઉત્તરે છે. એમાં મુખ્ય પર્વત કુવેનલૂન છે ને મુખ્ય નદી આમૂર છે; વળી એમાં ગોબી નામે મોટું રણ. કોરિઆ દ્વીપકલ્પ, અને કોરિઆ સામુદ્રધુની છે.

સેંકડો વર્ષ ઉપર ચીના લોકે ચીન અને ચીનાઈ તાર્તરીની વચ્ચે મોટો કોટ મુગલોને લૂંટવા આવતા અટકાવવાને બાંધ્યો હતો તે હજી છે. ચીનાઈ તાર્તરી અને તિબેટની વચ્ચે કુવેનલૂન પર્વતો છે. ચીનાઈ તાર્તરીના પેટામાં (૧) કોરિઆનો દ્વીપકલ્પ છે. જાપાની સમુદ્ર અને પીળા સમુદ્રની વચ્ચે એ દ્વીપકલ્પ છે. એની અને જાપાનની વચ્ચે કોરિઆની સામુદ્રધુની છે. (૨) ઉત્તરે અને પશ્ચિમે ઊંચો પહાડી પ્રદેશ છે. એમાં ઝાડોથી ભરેલાં વન ઘણાં છે. કોઇ કોઈ જગ્યાએ રસાળ ભૂમિ પણ છે. (૩) મધ્યે અને નૈરૃત્ય ખૂણામાં ગોબી રણ છે. કાશગર આગળ યાકૂબ બેગના મૂલક સૂધી એ રણની હદ ગયેલીછે. ઉત્તરમાં આમૂર નદી તથા દક્ષિણમાં ચીનની નદીઓના ઊપલાણનો ભાગ છે. કાંઠા તરફ ધાતુની ખાણો લોક ખોદેછે, ઉત્તરમાં જમીન ખેડેછે, તથા સૂતર, રેશમ, વગેરેનાં કારખાનાં ચલાવેછે. લોકો તંબુમાં રહેછે, પોતાનાં બકરાં, ઢોર, અને ઊંટ ઉપર નિર્વાહ કરેછે, અને ઘોડે બેશી અહિં તહિં ભટકેછે. વેપારીઓની વણજારો ચા અને હીર લઈને એ દેશમાં થઈ સૈબીરિઆના કિઆખ્ત શાહેરમાં જાયછે. એ માલને સાટે પશમી ચામડાં, અને અનેક જાતના ગૂંદર તેઓ લાવેછે.

તિબેટ—સ્વતંત્ર અને ચીનાઈ તિબેટ એવા પહેલાં તિબેટના બે ભાગ હતા. હમણા સ્વતંત્ર તિબેટ કાશ્મીરના રાજ્યમાં છે (કાશ્મીરનું વર્ણન જુઓ). ચીનાઈ તિબેટ અને તાર્તરીની વચ્ચે કુવેનલૂન પર્વત છે અને તિબેટ અને કાશ્મીરની વચ્ચે કારાકોરમ પહાડ છે, તથા તિબેટ અને હિંદુસ્તાનની વચ્ચે હિમાલય પર્વત છે. તિબેટ એ પર્વતને મથાળે આવેલો ઊંચો પ્રદેશ છે.

મુખ્ય નદીઓ—સિંધુ, સતલજ, બ્રહ્મપુત્ર, ઇરાવદી, યાંગસેક્યાંગ, અને હોઆંગહો.

એ નદીઓનાં મૂળ તિબેટમાં છે. એમાં સિંધુ અને બ્રહ્મપુત્રનાં મૂળ એક એકની પાસે છે, પરંતુ તેમની વચમાં પહાડ છે. એમાંની પહેલી પશ્ચિમ તરફ અને બીજી પૂર્વ તરફ વહેતી હિમાલયનો ફેરો ફરી નીચે દક્ષિણમાં ઊતરેછે, અને અરબી સમુદ્ર તથા બંગાળી સમુદ્રમાં ભળેછે.

સરોવર—તિબેટમાં સરોવરો ઘણાં છે. તેગ્રીનૂર અને પાલતે બ્રહ્મપુત્રની નજીક છે. રાવણહ્રદ અને માન સરોવર સતલજની પાસે છે.

મુખ્ય નગર लासा છે.

દેશની રાજધાની અને બૌદ્ધ ધર્મનું પવિત્ર ધામ લાસા છે. એ ધર્મના મુખ્ય આચાર્યને મહાલામા કહેછે. તેનું રહેઠાણ એજ નગરમાં છે. દુનિઆમાં બીજા હરકોઈ ધર્મ કરતાં બૌદ્ધ ધર્મ માનનારાની સંખ્યા વધારે છે. ,ચીન, બ્રહ્મદેશ, લંકા, અને બીજા દેશોમાં તે પસરેલોછે. તિબેટના લોકની રીતભાત તેઓના ભાયાત તાતાર કે મુગલ લોકના જેવી છે. એ અને ચીનના લોક એક શાખાના છે. તિબેટમાં કેટલાક લોક ખેતી કરેછે, કેટલાક ઉપયોગી હુનર કરેછે, પરંતુ તેમનો ઘણો ભાગ પોતાના ઢોરોને લઈ અહિંથી તહિં ભટકેછે. આખલા અને ઘેટાં ઉપર તેઓ ભાર લાદેછે. શાલ વણવાનું ઊન તેમના વેપારની મુખ્ય જણસ છે.

(૧૦) हिंदी चीन.

ચીનાઈ રાજ્યની દક્ષિણે, અને ભરતખંડની પૂર્વે એ મોટો દ્વીપકલ્પ છે. એની અને ભરતખંડની વચ્ચે બંગાળી સમુદ્ર તથા આરાકાનની ઉત્તરે આવેલા પર્વતો છે. એ દેશમાં પુષ્કળ ખનિજ, ઝાડ, અને ખેડવા લાયક જમીન છે. લોકો ખબરદાર છે. ઘંટ, લખોટેલાં વાસણ, કાપડ, કાચ, વગેરે બનાવવાના હુનરમાં સારા વાકિફ છે. તેઓ કંઈક હિંદુને અને કંઈક ચીનાને મળતા છે.

देशना विभाग—१. ब्रह्मदेश, २. शिआम, ३. मलाया, અને ४. कोचीन चीन એવા ચાર ભાગ છે.

(१) ब्रह्मदेश—દ્વીપકલ્પના પશ્ચિમ ભાગને ब्रह्मदेश કહેછે. એ માર્તાબાનના અખાતને મળનારી ઈરાવદીના કાંઠાનો પ્રદેશ છે.

મુખ્ય શાહેરો—मांदलेज, आवा, अमरपुर, અને माकसोबा.

એમાં ઊંચી જાતના સાગ બહુ ઊગેછે અને ડાંગર પાકે તેવી સારી જમીન છે. આસામ,* આરાકાન, અને તિનાસરીમ પ્રાંતો ઈ. સ. ૧૮૨૬ માં ઇંગ્રેજે રાજા કનેથી જીતી લીધા, અને ઈ. સ. ૧૮૫૨ માં પેગુ નામે ચોથો પ્રાંત તેમણે બીજી વારની લડાઈમાં જીતી લીધો. આરાકાન, તિનાસરીમ, અને પેગુનો રાજકારભાર ભરતખંડના ગવર્નેર જનરલના હાથ નીચે રહી એક મુખ્ય કમિશનર ચલાવેછે.

आराकान, तिनासरीम અને पेगु એ ત્રણ પ્રાંતોમાં ઈરાવદીને કાંઠે रंगुन મોટું બંદર છે. आराकान, प्रोम, અને पेगु એ મોટાં શાહેર છે. मुलमैन એ મોટું બંદર છે.

સ્વતંત્ર બ્રહ્મદેશનો રાજ્યવહીવટ ત્યાંનો મહારાજા ચલાવેછે. ઈરાવદીને તીરે

* આસામનું વર્ણન બંગાળાના વર્ણનમાં છે.

માંદલેજમાં એની રાજ્યગાદી છે. આવા, અમરપુર, અને માકસોબા એ શહેરો પહેલાં વારા ફરતી રાજધાની હતાં. બ્રહ્મીલોક સ્થળમાર્ગે ચીન જોડે વેપાર ચલાવેછે. ચોખા અને મીઠાને સાટે સૂતરાઉ, હીરાગળ, અને ઊનનાં કપડાં લાવેછે.

(૨) शिआमनी રાજ્યધાની बांकोक નગર मैनाम નદીને બન્ને તીરે છે.

બ્રહ્મદેશની પૂર્વે શિઆમનું રાજ્ય છે. એ બેની વચ્ચે પર્વતો છે. એ મેનામ નદીના કાંઠાનો પ્રદેશ છે. ઉત્તરમાં લાઓ કે શાન સંસ્થાનો ઉપર તથા કેટલાંક મલાયી સંસ્થાનો ઉપર શિઆમના રાજાનો અમલ છે. શિઆમ અને બ્રહ્મદેશનો વેપાર એક સરખો છે. શિઆમની જમીનમાંથી રત્ન નીકળેછે.

(૩) मलाया દ્વીપકલ્પ છે. ક્રોની સંયોગીભૂમિ વડે ઉપરની જમીન જોડે સંધાયલોછે. સુમાત્રા અને મલાયાની વચ્ચે મલાક્કાની સામુદ્રધુની છે.

મલાયામાં જૂદાં જૂદાં સંસ્થાનો છે તેમાંનાં કેટલાંક શિઆમના રાજાના તાબામાં છે. બાકીનાં સ્વતંત્ર અને ઇંગ્રેજનાં મિત્ર છે. મલાઈ લોક મુસલમાની ધર્મ પાળેછે, અને હિંદીચીનની બાકીની વસ્તી બૌદ્ધ ધર્મી છે.

મલાયા દેશમાં मलाक्का અને वेलेस्ली એ ઇંગ્રેજનાં સંસ્થાન છે. મલાક્કાની સામુદ્રધુનીમાં पीनांग અને सींगापोर બેટ છે તે પણ તેમને હાથ છે. ચીન અને હિંદુસ્તાન વચ્ચેના વેપારને માટે એ બેટોની સ્થિતિ બહુ અનુકૂળ છે.

(૪) कोचीन चीन. મુખ્ય શહેર साइजोन અને હ્યૂ છે. મુખ્ય નદી–कामबोडीआ.

એ બેની વચ્ચે પણ પર્વતો છે. કામબોડીઆ નદીના મુખની આસપાસનો મૂલક અને કામબોડીઆનો રાજા ફ્રાન્સને તાબે છે. વળી કાંઠા ઉપર સાઈજોન શહેર છે તે પણ ફ્રાન્સને તાબે છે. બાકીનું કોચીન ચીન અનામના રાજાના હાથ નીચે છે. ઈશાન કાંઠે હ્યૂ નામે મોટું નગર છે તે એ રાજાની રાજધાની છે.

(११) सिंहलद्वीप के लंका.

એ બેટ ભરતખંડની દક્ષિણે છે. એની આકૃતિ જમરૂખ (જામફળ) ના જેવી છે. એની અને ભરતખંડની વચ્ચે પાકની સામુદ્રધુની તથા મનારનો અખાત છે. પાકની સામુદ્રધુની અને મનારના અખાતની વચ્ચે કેટલાક બેટ તથા ટેકરા છે. એ ટેકરા અને

બેટ મળી ૬૦ મૈલ લાંબી પાળ જણાયછે તેને રામનો સેતુ કહેછે. એ પૂલ રામાયણમાં પ્રસિદ્ધ છે. એ દ્વીપોમાં મનાર અને રામેશ્વર એ બે મોટામાં મોટા છે.

એ ટાપુઓનો વિસ્તાર લંકાથી મદ્રાસના અગ્નિકોણ તરફના કાંઠા સૂધી છે. તેઓની અને ટેકરાની વચ્ચે કેટલીક ઊંડી ખાડીઓ છે, તેમાં નાની આગબોટો તથા વહાણો જઈ શકેછે. બહારોબહાર લંકાની નીચે થઇ મોટાં વહાણો જાયછે તેને બદલે ભરતખંડ અને લંકા એ બેની મધ્યે થઈને જાય માટે પૌમ્બેન નામે સર્વથી સરસ ખાડી છે તેને ઊંડી ખોદવાનો ઇંગ્રેજ સરકારનો વિચાર છે.

લંકાનું ક્ષેત્રફળ આશરે ૨૫,૦૦૦ ચોરસ મૈલ છે અને તેમાં ૨૦,૦૦,૦૦૦ માણસની વસ્તી છે. સને ૧૮૧૫ સૂધી એ દ્વીપનો કેટલોક ભાગ વલંદા તથા ફ્રેંચને હાથ હતો, પરંતુ હાલમાં આખો બેટ ઇંગ્લાંડની મહારાણીને તાબે છે. એનાપર અમલ કરવાને તે નોખો ગવર્નર ઠરાવેછે. એની મધ્ય અને દક્ષિણે પર્વતો છે, પરંતુ ઘણાખરા કાંઠાની ભૂમિ નીચી છે. એ પર્વતોપર જંગલો તથા રસાળ મેદાન અને ખીણો છે. સર્વથી ઊંચા પર્વતો પેદ્રાતાલા ગલ્લા અને એલિઆ છે. પરંતુ અતિ પ્રસિદ્ધ પર્વત આદમની ટેકરી છે. તેના શિખર પર બુદ્ધનાં પગલાં છે એવું બૌદ્ધ ગોરજીઓ કહેછે. એ બેટની પૂર્વ દિશાએ આવેલા પર્વતોની તળેટીએ ઘાડાં જંગલોમાં ઘણાંક મોટાં શહેરોનાં ખંડેરો ઢંકાઈ ગયાંછે. એ કિયા લોકે બાંધેલાં તે જણાયું નથી. તેમને તૂટયાને અને લોકની સાંભરણમાંથી ગયાને ઘણો કાળ થયોછે. પશ્ચિમ કાંઠાની ભૂમિ ઘણી રસાળ છે અને તેને પાણી પુષ્કળ મળે છે. એ કાંઠે તાપ પડેછે અને ત્યાંની હવા ભેજવાળી છે તથા વનસ્પતિ પુષ્કળ થાયછે. ડુંગરની હવા વધારે તંદુરસ્ત છે અને ત્યાં બૂન દાણાની ઘણી મોટી વાડીઓ છે. એ બેટમાં સર્વ ઠેકાણે વરસાદ બહુ વરસેછે, અને આપણા દેશમાં જેટલા માસ સૂધી વરસેછે તેના કરતાં અહિં વધારે માસ સૂધી વરસેછે. ત્યાં પ્રથમ આપણી પેઠે નૈરૃત્ય કોણમાંથી વરસાદ આવેછે અને ત્યારપછી મદ્રાસની પેઠે પૂર્વમાંથી વરસેછે. તજ, મરી, વગેરે તેજાનાને માટે એ બેટ પ્રખ્યાત છે. વળી નાળિએર અને બીજા મેવાનાં ઝાડ ઊગેછે. ડાંગર, રૂ, ગળી, શેરડી, તમાકુ, અને બીજા ઘણા છોડ ઊગેછે. એ બેટમાં લોઢું અને બીજા ખનિજો પુષ્કળ જડેછે, અને મુખ્યત્વે રત્નોને માટે એ બેટ પ્રસિદ્ધ છે. એની આસપાસના દરિયામાં માછલાં પુષ્કળ થાયછે, તે પકડવાનો મોટો રોજગાર ચાલેછે, અને વાયવ્ય કોણના કાંઠાપર મોતી પાકેછે. ધાતુના ઘાટ તથા ટોપલી, કંડીઆ અને દોરડાં વગેરે બનાવવામાં લોકો હોશીઆર છે. પશ્ચિમ કાંઠાપર મીઠું પાકેછે તે ભરતખંડમાં આવેછે. ઘાડાં જંગલોમાં જંગલી હાથીઓનાં ટોળે ટોળાં હજુ જોવામાં આવેછે. એ જંગલોમાંથી ઈમારતી લાકડું ભરતખંડમાં આવેછે. એ બેટમાં સિંહલી, હિંદુ, અને પહાડી લોક વસેછે. પશ્ચિમ અને દક્ષિણ કાંઠાપર વસનારા સિંહલી લોક શાંત પ્રકૃતિના છે, અને તેમને પોતાની જૂદી ભાષા છે. તેઓ બૌદ્ધ ધર્મ પાળેછે. લંકાની તથા બ્રહ્મદેશનાં ધર્મ પુસ્તકોની ભાષા પાલી કહેવાયછે. લંકામાં ઘણાખરા હિંદુઓ તામિલ છે. તેઓ મદ્રાસ ઈલાકામાંથી આવીને વસ્યાછે. આ તામિલ લોક હાલમાં જાફના બેટ તથા લંકાના આખા ઉત્તર ભાગમાં વસેછે. તેઓ એ

બેટના બીજા ભાગમાં મજૂરી કરવાને વસ્યાછે. લંકામાં વસનારી જાતોમાં કાંદી લોક તથા પહાડોમાં વસનારી બીજી વગડાઉ જાતો છે.

લંકાનું મુખ્ય શહેર कोलंबो પશ્ચિમ કાંઠાપર બંદર છે. બેટની દક્ષિણે તથા दोंद्रा હેડની પશ્ચિમે पाइन्ट डी गाल નામે સુંદર બંદર છે, તેમાં યૂરોપ, મુંબઈ, કલકત્તા, ચીન, અને આસ્ટ્રેલિઆની આગબોટો અને વહાણો એકઠાં થાયછે. બેટની ઈશાન કોણમાં મહાવિલ્લા ગંગા નામે નદીના મુખ પાસે त्रिंकोमाली નામે ત્રીજું બંદર છે, તથા ઉત્તરે पाइंटपेद्रो નામે ચોથું બંદર છે. બેટની મધ્ય ભાગે પહાડમાં कांदी નામે જૂની રાજધાનીનું શહેર છે. કાંદીથી કોલંબો સૂધી રેલવે બાંધીછે.

प्रकरण २ जुं.

भरतखंडनुं स्वरूप.

૧. भरतखंड. એશિઆની દક્ષિણમાં ત્રણ મોટા દ્વીપકલ્પો છે, તેમાં સૌથી મોટો અને અગત્યનો દ્વીપકલ્પ ભરતખંડ છે. ઉત્તરે ભરતખંડ અને તાતારની વચ્ચે હિંદુકુશ અને કારાકોરમ પર્વત છે, તથા તિબેટ અને ભરતખંડની વચ્ચે હિમાલય પર્વત છે. એ પર્વત આખી દુનિઆમાં સર્વથી ઊંચો છે અને તેનાં શિખરો બરફથી સદા ઢંકાયલાં રહેછે; પશ્ચિમે સુલેમાન પર્વતોની પેલીમેર અફગાનિસ્તાન છે અને હુલાપર્વતની પેલી બાજુએ બલૂચિસ્તાન છે; નૈરૃત્યે અરબી સમુદ્ર, દક્ષિણે હિંદી મહાસાગર, અને અગ્નિકોણમાં હિંદી મહાસાગર અને બંગાળી ઉપસાગર છે; પૂર્વે બ્રહ્મદેશ અને ભરતખંડની વચ્ચે જંગલ અને ડુંગરા છે. એ ડુંગરા આરાકાન પ્રાંત અને બીજા પર્વતો સૂધી છે. ભરતખંડનું ક્ષેત્રફળ લગભગ ચીનાઈ રાજ્યના ક્ષેત્રફળ જેટલું છે. ૧૫,૮૨,૧૨૦ ચોરસ ભૂમિ જેટલો એ વિસ્તાર છે. આખી દુનિઆમાં ચીનની વસ્તી સર્વથી વધારે છે અને ચીનથી ઊતરતે દરજ્જે ભરતખંડ છે. ભરતખંડમાં

૨૫,૦૦,૦૦,૦૦૦ (૨૫ કરોડ) માણસની વસ્તી છે. કાશ્મીરની ઉત્તરથી તે કન્યાકુમારી સૂધી ભરતખંડની લંબાઈ ૧૯૦૦ મૈલ થાયછે, અને સિંધથી આસામ સૂધી પહોળાઈ ૧૮૦૦ મૈલ થાયછે. ભરતખંડ ત્રિકોણાકારે છે. તે ત્રિકોણનો પાયો હિમાલય છે. ગૂજરાતની પશ્ચિમથી તે ગંગાનદીની પાસેના બુંદેલખંડસૂધી પસરેલા વિંધ્યાચળે એ ત્રિકોણના બે ભાગ કર્યા*છે. એમાંના ઉત્તરના ભાગનું નામ (૧) हिंदुस्तान (હિંદુસ્થાન) છે, અને દક્ષિણના ભાગનું નામ (२) दक्षिण (દખણ) છે.

हिंदुस्तान. હિંદુસ્તાનના છ પ્રાંત કરી શકાય, ૧. हिमालयनी तळेटीनो ढळतो प्रदेश. २. सिंधुनदीनो प्रदेश. ३. रेतीनुं रण. ४. मध्यहिंदुस्ताननो અને थोडो रजपुतानानो ऊंचो प्रदेश. ५. गंगानो प्रदेश. અને ६. ब्रह्मपुत्रनो प्रदेश.

(૧). હિમાલયના ઢળતા પ્રદેશનો ઝાઝો વિસ્તાર છે. તેની દક્ષિણ સરહદ ઉપર બરફથી ઢંકાયલા હિમાલયની સમાંતર રહેલા પર્વતોની હાર છે તેમાંના મુખ્યને શિવાલિક પહાડ કહેછે. એ પહાડ સતલજ અને જમનાની વચ્ચે છે. એ મૂલકમાં કાશ્મીર, નેપાળ, ભુતાન, વગેરે દેશી રાજ્યો છે, અને ઓછા સુધરેલા પહાડી લોકો તેમાં વસેછે. હિમાલયમાં વનસ્પતિ બહુ પ્રફુલ્લિત થાયછે. દેવદાર, ઓક, વગેરે અનેક મોટાં વૃક્ષો તથા ઘણા સુંદર છોડવા ઊગેછે. ઘણાક પહાડોપર અઘોર વન છે તેને તેરિ કહેછે. ત્યાં હવા પાણી બહુ નબળાં છે, અને ફાડી ખાનારાં જંગલી પશુઓ બહુ રહેછે.

(૨). સિંધુ નદીના પ્રદેશમાં પંજાબનો ઘણોખરો ભાગ અને આખો સિંધ પ્રાંત આવેલાછે. સિંધુ નદીના મૂળવિષે તિબેટના વર્ણનમાં જુઓ. તિબેટમાંથી આવી કાશ્મીરમાં થઈ એ નદી હિંદુકુશ અને હિમાલયની વચ્ચે વહેતી પંજાબમાં પેસેછે. અટક†

*મુગલ પાદશાહોએ નર્મદા નદી સૂધીના મૂલકને હિંદુસ્તાન, અને તેની પેલીમરનાને દક્ષિણ ગણ્યો હતો.

† અટકે આગળ સૈદી ઓળંગવાનો પાર છે ત્યાં થઇને ભરતખંડપર સ્વારી કરનારાઓ આ દેશમાં પેઠાછે તેને માટે અટકનો પાર મશહુર છે.

આગળ કાબુલ નદી તેને મળેછે અને પંજાબની દક્ષિણમાં તે પંચનદને ભેગી થાયછે. એ પાંચ નદીનાં નામ जेलम, चीनाब, रावी, बीआ, अने सतलज છે. સતલજ સિવાય એમાંની ચારનાં મૂળ હિમાલયની દક્ષિણ બાજુએ છે. સતલજનું મૂળ તિબેટમાં સિંધુની નજીક છે ત્યાંથી પર્વતમાં થઈને એ નદી ઊતરેછે.

(૩). સિંધુના પ્રદેશાની પૂર્વે મોટું રણ છે. એ રણની પૂર્વ હદ ઉપર અરવલીના ડુંગરા, ઉત્તરે સતલજ, અને દક્ષિણે કચ્છનું રણ છે. આ રેતીના ઊજડ રણમાં કોઈ કોઈ ઠેકાણે રસાળ ભૂમિ છે. જસલમેરનું રાજ્ય એવી જમીનમાં છે; રસાળ જમીનનો એના જેટલો વિસ્તાર રણમાં બીજે કોઈ ઠેકાણે નથી. એ રણના અગ્નિ ખૂણામાં મારવાડ અને બીજાં રજપૂત સંસ્થાનો છે ત્યાંની ભોંયમાં અનાજ વગેરે પાકેછે. ગૂજરાતની સરહદ ઉપર અરવલી અને વિંધ્યાચળ પર્વત જોડાઈ જાયછે. ઉત્તર ભણી અજમેરથી આગળ વધી દિલ્લીની પડોસસૂધી અરવલી ડુંગરો ગયેલાછે. એમાં સૌથી ઊંચો એના દક્ષિણ ભાગમાં રહેલો આબુ પર્વત છે.

(૪). મધ્ય હિંદુસ્તાન અને રજપૂત સંસ્થાનના ઊંચા પ્રદેશનો ઢાળ ગંગા તરફ ઊતરેછે. એની પશ્ચિમ સીમાએ અરવલીના પર્વત છે અને પૂર્વે બુંદેલખંડનો વિંધ્યાચળ છે. એ પ્રદેશનું રૂપ એક સરખું નથી. ચીતોડ વગેરે ડુંગરો તથા ઘણાંક રસાળ મેદાન એમાં છે. રજપૂત સંસ્થાન, માળવા, અને બુંદેલખંડનો સરસ ભરતખંડ ભાગ એમાં આવેલોછે. રજપૂત સંસ્થાનોમાંના उदेपुर (મેવાડ) अजमेर, ૧ जेपुर, भरतपुर, અને બીજાં નાનાં રાજ્યો તથા માળવા અને બુંદેલખંડમાંનો હોલકરનો, સિંધિયાનો, ભોપાળનો, રેવાનો, તથા બીજા રાજાઓનો મુલક એમાં છે. મધ્ય હિંદુસ્તાનમાં મુખ્ય નદીઓ चंबल, सिंध, અને बतवा છે. એ નદીઓનો સંગમ જમના જોડે થાયછે. જમના ગંગાને મળેછે.

(૫). સિંધુનદીના મૂળની પાસે ગંગાનું મૂળ છે ત્યાંથી અગ્નિ

---

૧ અજમેર ઇંગ્રેજ સરકારનું છે.

અને પૂર્વ દિશા ભણી હિમાલયના દક્ષિણ ઢાળે અને વિંધ્યાના ઉત્તર ઢાળે એ નદી વહેછે. જમણે* કાંઠે અલાહબાદ આગળ જમના નદી અને પટણા આગળ સોન નદી એને મળેછે. ડાબે કાંઠે ગોમતી, गंडकी, गोगरा અને कौशीकी એને મળેછે. ગંગા અને તેને મળનારી મોટી નદીઓનો કાંઠાનો પ્રદેશ અતિ વિસ્તીર્ણ અને રસાળ છે. એમાં વાયવ્ય પ્રાંતો, અયોધ્યા, અને બંગાળા†છે. પૃથ્વી ઉપર કેટલાક દેશોમાં બીજા સર્વ દેશો કરતાં વધારે પાક થાયછે. બંગાળાની જમીન પણ એ પ્રકારની છે, કેમકે ગંગા નદી રસાળ માટી લાવીને તે ઉપર પાથરેછે. ભરતખંડના ઇતિહાસમાં ગંગા નદીનો પ્રદેશ બહુ પ્રખ્યાત છે.અલાહબાદ સૂધી આગબોટો જઈ શકેછે. એને ઘણાં મુખ છે. પરંતુ તેમાંનું સૌથી પશ્ચિમે રહેલું હુગલીનું મુખ ઘણું કરીને વહાણ ચલાવવાના ઉપયોગમાં આવેછે. બંગાળાની નૈરૃત્ય કોણમાં છોટા નાગપુર અને ઓઢીઆના ઊંચા પ્રદેશ આગળ ગંગાનો પ્રદેશ પૂરો થાયછે ત્યાં થઈને બ્રાહ્મણી અને બીજી નદીઓ બંગાળી ઉપસાગરને મળેછે.

(૬). બ્રહ્મપુત્ર નદની ઉત્પત્તિ તિબેટમાં છે (તિબેટ જુઓ). હિમાલયને પૂર્વ છેડેથી ઊતરી આસામ અને બંગાળામાં વહેછે. એ નદીની સર્વથી પશ્ચિમમાં આવેલી શાખાનો સંગમ ગંગાની સર્વથી પૂર્વમાં ગયેલી શાખા જોડે થાયછે. બ્રહ્મપુત્રના પ્રદેશની પૂર્વે चितागोंग, टीपराह, खाशी, गारो, અને બીજા પહાડ છે.

૨. दक्षिण देश. કચ્છનો સાંકડો મૂલક મોટા રણ અને સમુદ્રની વચ્ચે આવેલોછે, અને સિંધમાંથી ગૂજરાત જવાનો તે માર્ગ છે. આ દેશના લોક કચ્છને અને ગૂજરાતને હિંદુસ્તાનમાં ગણતા નથી. તેઓ દક્ષિણ દેશમાં ગણાયછે. તેઓનું વર્ણન જૂદું કરવામાં આવ્યુંછે. વિંધ્યા પર્વતની દક્ષિણે આવેલા મૂલકને દક્ષિણ દેશ કહેછે. એમાં મદ્રાસ ઈલાકો, મધ્ય પ્રાંતો, મુંબઈ ઈલાકાનો ઘણો-

---

* નદીના પ્રવાહની દિશામાં ઊભા રહેતાં જમણે હાથે જે કાંઠો હોય તે જમણો કાંઠો. † અસલના વખતમાં શુદ્ધ બંગાળાને હિંદુસ્તાનમાં ભાગ ગણતા નહિ.

ખરો ભાગ, તથા હૈદરાબાદ, મ્હેસૂર,અને બીજાં નાનાં રાજ્યો છે. દક્ષિણના ચાર સ્વભાવિક ભાગ થઈ,શકેછે. ૧ नर्मदानो प्रदेश. ૨. शुद्ध दक्षिण. ३. पूर्व कांठानो नीचाणनो प्रदेश. અને ૪. पश्चिम किनारानो निचाणनो प्रदेश.

(૧). વિંધ્યા પર્વતની દક્ષિણે નર્મદાની ઊંડી ખીણ છે અને નર્મદાની દક્ષિણે સાતપૂડા પર્વત પૂર્વ પશ્ચિમ વિંધ્યાની સમાંતર પથરાયલા છે. સાતપૂડા પર્વત આગળ કહ્યા પ્રમાણે છોટા નાગપુર અને ઓઢીઆના ઊંચા પ્રદેશ સૂધી ગયેલાછે અને પશ્ચિમમાં તેઓ ગૂજરાત માંહેલા રાજપીપળા સૂધી ગયેલાછે. સાતપૂડાની દક્ષિણે તાપીનો પ્રદેશ છે. નર્મદા અને તાપી બેઉનાં મૂળ મધ્ય પ્રાંતના ડુંગરોમાં છે. એમની અને વેન ગંગા, મહા નદી,અને બીજી નદીઓની વચ્ચે એ પહાડી પ્રદેશ છે. એ નદીઓ દક્ષિણ અને પૂર્વ ભણી વહેછે. એમના વિષે આગળ કહેવામાં આવશે. નર્મદા અને તાપી ગૂજરાતમાં પશ્ચિમે વહેછે.

(૨). નર્મદાના નીચા પ્રદેશની દક્ષિણે શુદ્ધ દક્ષિણ*છે. એ દક્ષિણ દેશ ચારે તરફ આવેલા પર્વતને મથાળે ત્રિકોણાકારે છે. ઉત્તરના ડુંગરા ઉપર કહેલા સાતપૂડા છે. એ પહાડોનો વિસ્તાર (સાતપૂડાના બંને છેડેથી) દક્ષિણ દિશા તરફ છે. કન્યાકુમારી આગળ પહોચ્યા પહેલાં તેઓ મળી જાયછે. ત્રિકોણનું શિરોબિંદુ અહિંછે. પૂર્વ પશ્ચિમ પ્રસરેલી એ શાખાઓને पूर्व घाट અને पश्चिम घाट કહેછે.સહ્યાદ્રિ એટલે પશ્ચિમ ઘાટ વધારે ઊંચા છે તેથી તેમાંથી નીકળેલી નદીઓ પૂર્વ દિશાએ દક્ષિણ દેશમાં થઈને બંગાળાના અખાતને મળેછે. એ નદીઓમાં મુખ્ય गोदावरी, कृष्णा, અને कावेरी છે. નાશકની સોડે ગોદાવરીનું મૂળ છે. બંગાળી ઉપસાગરને મળ્યા પહેલાં દક્ષિણ દિશાએથી આવનારી मंजीरा તથા મધ્ય પ્રાંત, ખાનદેશ, અને વરાડના ઉત્તર દેશો તરફથી વહેનાર पेनगंगा, वरधा, અને वेनगंगाનાં એકઠાં

* શુદ્ધ દક્ષિણનો વિસ્તાર દેશી લોકોએ એક માન્યો નથી. કેટલાક મધ્ય પ્રાંતોને એમાં ગણેછે અને કેટલાક નથી ગણતા. અહિં આપણે ગણ્યાછે.

થયેલાં જળ તેમાં મળેછે. સતારાની પાસે મહાબળેશ્વર આગળ કૃષ્ણાનું મૂળ છે. માર્ગમાં તેને વારણા, ભીમા, તુંગભદ્રા, તથા બીજી ઘણી નદીઓ મળેછે. કાવેરી નદી કુર્ગમાં ઉત્પન્ન થઇ મ્હૈસૂર તથા મદ્રાસ ઇલાકામાં વહેછે. દક્ષિણના ઊંચા પ્રદેશમાં સઘળે ઠેકાણે પૃષ્ઠનો દેખાવ અને જમીનનું રસાળપણું એક સરખાં નથી. એ પ્રદેશના બે ભાગ જૂદા પાડી શકાય,—વરધા નદીના મૂળ આગળથી તે ગોદાવરીને મળેછે ત્યાંસૂધી વરધાથી થયેલો એક ભાગ, અને સંગમ થયા પછી દરિયાસૂધી પહોચેછે ત્યાંસૂધીનો પ્રદેશ એ બીજો ભાગ. એ મર્યાદાની ઉત્તરે અને પૂર્વે મોટાં વન છે, અને તેઓમાં કોઇ કોઇ ઠેકાણે ઊંચા પ્રદેશ છે. એ નદીઓના નૈરૃત્ય ખૂણામાં આવેલો દેશ ડુંગરા અને જંગલ વગરનો નથી, તોપણ બહુધા સપાટ અને ખેડાણમાં આવેલોછે. કેટલાએક ગ્રંથકર્તા દક્ષિણના ઊંચા પ્રદેશનો ત્રીજો ભાગ કૃષ્ણા નદીથી થયેલો ગણેછે. તેની ઉત્તરનો અને વધારે મોટો ભાગ શુદ્ધ દક્ષિણ અને તેની દક્ષિણનો ભાગ કર્નાટક અને મ્હૈસૂર છે. મ્હૈસૂરના દક્ષિણ ભાગમાં ડુંગરો છે, તેમને નીલગિરિ કહેછે. અહિં પશ્ચિમ અને પૂર્વ ઘાટ એકઠા મળેછે. નીલગિરિની પછી પાલની અને બીજા ડુંગરો કન્યાકુમારી સૂધી આવ્યા જાયછે.

(૩). ઘાટની નીચેનો પ્રદેશ દક્ષિણની બાજુએ કમરબંધ જેવો છે. પૂર્વ કાંઠાપર તે કેટલેક ઠેકાણે વધારે પહોળો છે, અને નદીઓ રસાળ માટી ઘસડી લાવેછે તેથી પાક સારો થાયછે. એ નદીઓ ઘણું કરીને સમુદ્રમાં બહુ મુખે પડેછે. મહા નદી પણ મોટી છે તે ઉત્તરમાં આવેલીછે. મધ્ય પ્રાંતના પહાડોમાંથી નીકળી કટક આગળ બંગાળી ઉપસાગરને મળેછે. પાલર, પન્નાર, અને બીજી નદીઓ મ્હૈસૂરમાંથી આવી મદ્રાસ ઇલાકાના નીચા પ્રદેશમાં વહેછે.

(૪). કન્યાકુમારીથી તાપી નદી સૂધી જમીનનો સાંકડો પટો પશ્ચિમ કાંઠાપર છે. ઊંચી ભીંત જેવો આવેલો સહ્યાદ્રિ કોઇ નદીને એણી તરફ આવવા દેતો નથી. એના બદલામાં વહાણો ચાલી શકે

એવી ઘણીક ખાડીઓ તથા વહાણો ઊભાં રહી શકે એવાં કેટલાંક બારાં છે. એ પૂર્વ કાંઠે નથી. પશ્ચિમ કાંઠાનો નીચાણનો પ્રદેશ પૂર્વ કાંઠાના પ્રદેશ કરતાં વધારે સાંકડો છે, તથા તેમાં ડુંગરા વધારે છે. પશ્ચિમ કાંઠાના દક્ષિણ ભાગને મલબાર કહેછે, અને પૂર્વ કાંઠાના દક્ષિણ ભાગને कोरोमांडल કહેછે.

દ્વીપ—ભરતખંડની છેક થડમાં सिंहलद्वीप છે. મલબાર કાંઠાપર लक्षद्वीप, કન્યાકુમારીની દક્ષિણે मालदीव, અને મલાયા તથા બ્રહ્મદેશના કાંઠાભણી आंदामन અને नीकोबार છે. આ સર્વે ઇંગ્રેજ સરકારને તાબે છે. બ્રિટિશ ઇંડિઆમાં જેમને કાળે પાણીએ ચડાવવાની એટલે સમુદ્રપાર કાઢવાની શિક્ષા થાયછે તેમને આંદામન બેટમાં મોકલેછે.

ખનિજ—ભરતખંડની જમીનમાં લોઢું અને ત્રાંબુ મસ છે. આગલા વખતમાં ભરતખંડનું ગજવેલ કામ બહુ પંકાતું; બંગાળા અને મધ્ય પ્રાંતોમાંથી કોયલા નીકળેછે. ઘણેક ઠેકાણેથી સૂરોખાર જડેછે. પંજાબ અને રજપૂત સંસ્થાનોમાંથી મીઠું નીકળેછે; બુંદેલખંડ, પંજાબ, અને બીજી જગ્યાઓમાં સોનું અને રત્ન છે. ભરતખંડના હીરા ઘણા પ્રખ્યાત છે, અને સિંહલ દ્વીપ (લંકા)ની આસપાસના દરિયામાંથી મોતી નીકળેછે, તે આખી દુનિઆમાં સર્વોત્તમ ગણાયછે.

ખેતીની નીપજ, વગેરે—ભરતખંડમાં અતિ ઉપયોગી અને સુંદર ઝાડ ઊગેછે. સાગ, સાલ, સીસમ, સૂખડ, વડ, કપાસ, ચંપો, આંબા, આંબલી, બાવળ, આવળ, શેતૂર (રેશમના કીડાના ઉપયોગનું), તાડ, નાળિએરી, સોપારી, વાંસ, અને બીજાં અનેક જાતનાં ઝાડો એ દેશમાં થાયછે. મરી અને એળચીનાં ઝાડ પશ્ચિમ કાંઠે ઊગેછે. બીજા મસાલા અને તેજાના તથા ઘણાંક ઉપયોગી વસાણાં હરકોઈ ઠેકાણે થાયછે. ડુંગરોમાં ચા અને કાફી (બૂન) ઊગેછે. સપાટ જમીનમાં કપાસ, તમાકુ, અફીણ, ગુલાબ, શેરડી, ગળી, ભીંડી, રાઈ, તલ, અને બીજા અનેક જાતના છોડથી ખેતરોનાં ખેતરો ભરાઈ ગયલાં જોવામાં આવેછે.

હિંદુસ્તાનના લોકનો મુખ્ય ખોરાક ઘઉં છે અને દક્ષિણના લોકનો બાજરી અને જુવાર છે. બંગાળામાં, બહારના કેટલાક ભાગમાં, અને કાંઠાના નીચાણના પ્રાંતોમાં લોક ચોખા વધારે ખાયછે. ભરતખંડના કેટલાક ભાગમાં તો લોકો વાર તહેવારને દિવસેજ ચોખા ખાઈ શકેછે. દક્ષિણનાં કેટલાક ભાગમાં રાગી નામે હલકું ધાન્ય મળેછે. જવ ખાધામાં ઝાઝા આવતા નથી. ઘણીક જાતનાં કઠોળ, કંદમૂળ, મેવા, શાક, વગેરે થાયછે.

प्रकरण ३ जुं.

भरतखंड के हिंदना राज्यविभाग.

કૈસરે હિંદ એમણે ઠરાવેલા ગવર્નર જનરલનો અમલ આ મોટા મુલકપર ચાલેછે. એને વાઈસરાય કે રાજપ્રતિનિધિ પણ કહેછે. એને મદદ કરવાને બે કાઉન્સિલ એટલે મંત્રીમંડળીઓ ઠરાવીછે. એક એને અમલ કરવામાં મદદ કરેછે અને બીજી કાયદા કરવા લાગેછે.

ભરતખંડની રાજધાની कलकत्ता છે, પરંતુ ગવર્નર જનરલ વરસમાં કોઈ કોઈ વાર ફરવા જાયછે, અને ઊનાળામાં પંજાબમાં सिमला નામે સ્થળમાં કે હિમાલય મધ્યે બીજા સ્થળમાં ઘણું કરીને રહેછે.

ગવર્નર જનરલના હાથ નીચે મુંબઈ અને મદ્રાસ ઈલાકાના ગવર્નરો, પંજાબ, વાયવ્ય પ્રાંતો, તથા બંગાળાના લેફ્ટેનેન્ટ (એટલે સાહેકારી) ગવર્નરો, મ્હૈસૂર, મધ્ય પ્રાંતો, અયોધ્યા, આસામ અને બ્રિટિશ બ્રહ્મદેશના મુખ્ય કમિશનરો, હૈદરાબાદ, મધ્ય હિંદુસ્તાન એજન્સિ, રજપુતાના, નેપાળ, ભરતખંડ માંહેલાં બીજાં સંસ્થાનોનાં અને ભરતખંડની સીમાની બહારનાં ઘણાં રાજ્યો, જેવાં કે આફ્રિકામાંના ઝાંઝિબાર, અરબસ્તાનમાંના મસ્કત, ઈરાન, બલૂચિસ્તાન, અફગાનિસ્તાન, તાતાર, તિબેટ, બ્રહ્મદેશ, શિઆમ, વગેરેના રે-

સિડંટ કે પોલિટિકલ એજંટો છે. લંકાબેટ બાદ કરતાં ભરતખંડની આસપાસના બીજા બેટ ઉપર પણ ગવર્નર જનરલની સત્તા પહોચેછે.

ભરતખંડનું ક્ષેત્રફળ આશરે ૧૫,૮૨,૧૨૦ ચોરસ મૈલ છે તથા ૨૫,૦૦,૦૦,૦૦૦ માણસની વસ્તી છે. એ ક્ષેત્રફળનો ૩/૫ તથા વસ્તીનો ૪/૫ ઇંગ્રેજની સત્તા નીચે છે, અને બાકીનો દેશી રાજાઓના તાબામાં છે. એ દેશી રાજાઓમાંના ૧૫૩ રાજાઓને કૈસરે હિંદ તરફથી સનદ મળીછે; નેપાળ, भुतान, અને मणिपुरના તથા કેટલીક પહાડમાં વસનારી જાતોના રાજાઓ સ્વતંત્ર છે. વળી ભરતખંડમાં પોર્તુગાલ અને ફ્રાન્સના તાબાનાં સંસ્થાનો ગર્વનર જનરલથી સ્વતંત્ર છે, પરંતુ તેમની જોડે તેને દોસ્તી છે.

આપણે મુંબઈ ઇલાકામાં વશીએ છીએ માટે મુંબઈથી શરૂ કરતાં ભરતખંડના જૂદા જૂદા પ્રાંતો અને સંસ્થાનોનો અનુક્રમ નીચે પ્રમાણે આપ્યોછેઃ—

(१) मुंबई इलाको.
(२) मद्रास इलाको.
(३) म्हैसूर अने कुर्गनां संस्थानो.
(४) वराड सहित हैदरावाद संस्थान.
(५) मध्यप्रांतो.
(६) मध्यहिंद एजन्सिनां संस्थानो.
(७) रजपूत संस्थानो.
(८) पंजावप्रांत.
(९) वायव्यप्रांतो.
(१०) अयोध्याप्रांत.
(११) बंगाळा प्रांत.
(१२) आसामनो मूलक.
(१३) नेपाळ, भुतान, અને बीजां स्वतंत्र पहाडी संस्थानो.
(१४) भरतखंड मांहेलां पोर्तुगीझ અને फ्रेंच लोकनां संस्थानो.

ગવર્નર જનરલના અધિકાર તળેનો બ્રિટિશ બ્રહ્મદેશ વાસ્તવિક

રીતે ભરતખંડમાં નથી. એનું વર્ણન આગળ કરેલુંછે, માટે અહિં કર્યું નથી. ભરતખંડની આસપાસના બેટ ઉપર ગવર્નર જનરલની સત્તા પહોચેછે, તેમનું વર્ણન અહિં કર્યું નથી, કેમકે તેઓ ઝાઝા અગત્યના નથી, અને આગલા પ્રકરણમાં તેમને જણાવ્યાછે.

જેમ જેમ તમે આગળ વાંચતા જશો તેમ તેમ તમારા વાંચવામાં આવશે કે ઇંગ્રેજી મૂલક અને દેશી રાજ્યો સેળભેળ થઇ ગયાંછે; માટે ઉપર કહેલા ચૌદ વિભાગોમાંના ઘણાખરામાં ઇંગ્રેજી મૂલક અને દેશી રાજ્યોનો સમાવેશ થાયછે. જેમકે મુંબઈ ઈલાકામાં કાઠીઆવાડનાં દેશી સંસ્થાનો તથા મદ્રાસ ઈલાકામાં ગવર્નર જનરલના તાબાનાં કેટલાંક દેશી રાજ્યો સમાયછે; અને પંજાબ પ્રાંતમાં કાસ્મીર અને લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નરના તાબાનાં બીજાં સંસ્થાનો આવેછે. છેલ્લા બે વિભાગમાં જે સ્વતંત્ર સંસ્થાનો છે તેઓ ઈંગ્રેજનાં દોસ્ત અને મળતીઆં છે. બાકી રહેલા બારમાંના દરેક ભાગને માથે હકુમત કરનાર અધિકારી છે, તે તેનો જૂદો વહીવટ કરેછે. એ અધિકારીની સંભાળ તળે મૂકેલા ઇંગ્રેજી મૂલક કે દેશી રાજ્યોના યોગ્ય વહીવટને માટે ગવર્નર જનરલને તે જવાબદાર છે.

મુંબઇ ઈલાકાનું વર્ણન પહેલા ભાગમાં છે.

मद्रास इलाको.

એ ઈલાકો ભરતખંડના દક્ષિણભાગમાં છે. ઉત્તર કાનડા અને ધારવાડ જિલ્લામાં મુંબાઈ ઈલાકાને મદ્રાસ ઈલાકો અડકેછે તેથી મ્હૈસૂર સંસ્થાનને તે લગભગ વીંટાએલોછે. મ્હૈસૂરનું વર્ણન આગળ કરવામાં આવશે. તુંગભદ્રા અને કૃષ્ણાનદીઓ વડે નિઝામના મૂલકથી એ ઈલાકો જૂદો પડેલોછે; પરંતુ કૃષ્ણાનદીના નીચલા ભાગની ઉત્તરે પૂર્વઘાટ અને દરિયા વચ્ચે બંગાળા ઈલાકાના ઓરિસ્સા (ઓઢીઆ) પ્રાંત સૂધી ગયેલો, ઉત્તર સિરકાર નામે પ્રદેશ એ ઈલાકાનો છે.

ઉત્તરમાં ગંજામથી કન્યાકુમારી સૂધી અને કન્યાકુમારીથી ઉત્તર કાનડા સૂધી એ ઈલાકાના કાંઠાની લંબાઈ ૧૭૦૦ મૈલ છે. ઉપર કહેલુંછે કે મલબાર પ્રાંત ઉપરથી પશ્ચિમ કિનારાનું નામ મલબાર કાંઠો પાડ્યુંછે અને પૂર્વ કિનારા ઉપર આવેલા એક જૂના શહેરના નામ ઉપરથી તે કાંઠાના દક્ષિણ ભાગનું નામ કોરોમાંડલ કાંઠો પાડ્યુંછે. આ લાંબા કાંઠા ઉપર ૧૪૪ બંદરો આવેલાંછે, પરંતુ મુંબઈ બંદર જેવું એકે સારૂં બંદર એમાં નથી. પૂર્વ કાંઠા ઉપર વિશાગપટ્ટણ, કોકણદ, મચ્છલીપટ્ટણ, મદ્રાસ, નેગાપટ્ટણ, અને તુતિકોરિન એ મુખ્ય બંદરો છે; અને પશ્ચિમ કાંઠા ઉપર મુખ્ય બંદર કોચિન, કાલિકટ, તલીચેરી, કાનાનુર, અને મંગલોર છે. મદ્રાસના પર્વતો વિષે ઉપર કહી ગયા છીએ. આપણે અગાડી કહી ગયા કે ઊંચા નીલગિરિ પર્વતમાં પૂર્વ ઘાટ પશ્ચિમ ઘાટને મળેછે, અને હિમાલયની દક્ષિણે ભરતખંડમાં ઊંચામાં ઊંચા પહાડ નીલગિરિ છે તે પાલની તથા બીજા પર્વતો સાથે જોડાઈ કન્યાકુમારી સૂધી ગયેલાછે. મુખ્ય નદીઓ ગોદાવરી, કૃષ્ણા, પનેર, પન્નાર, પલાર અને કાવેરી છે તેવિષે અગાડી કહી ગયા છીએ. કાવેરી નદીના એક મુખને કોલિરૂન નદી કહેછે. એ સર્વ નદીનું પાણી ખેતરોમાં લેછે, નહિતો પૂર્વ કાંઠાપરનાં તપેલાં અને સૂકાં મેદાનો ઊજડ રહેત. નૈરૂત્ય કોણભણીથી આવી મુંબઈ ઈલાકામાં વરસાદ વરસેછે તે આ પૂર્વ કાંઠાપર તથા પશ્ચિમ ઘાટની પૂર્વના ઘણાખરા પ્રદેશમાં વરસતો નથી. મદ્રાસ ઇલાકામાં વરસાદ મોડો અને થોડો વરસેછે; સપ્તેંબર માસમાં શરૂ થાયછે, અને ઈશાન કોણમાંથી આવેછે.

દેશી રાજ્યોની વસ્તી બાદ કરતાં મદ્રાસ ઈલાકાની વસ્તી આશરે ૩,૧૬,૦૦,૦૦૦ માણસની છે. ગંજામ અને ઉત્તરના પહાડી દેશોમાં ઉર્યા ભાષા, ત્યાંથી મદ્રાસ શહેર સૂધી તેલંગૂ, મદ્રાસ શહેરથી મલબાર કાંઠાપર કન્યાકુમારી સૂધી તામિલ, કન્યાકુમારીથી દક્ષિણ કાનડા સૂધી મલયાલયમ, અને દક્ષિણ કાનડા તથા ધારવાડ જિલ્લાની લગોલગ બલ્લારી પ્રાંતમાં કાનડી ભાષા બોલાયછે. ઈ. સ. ૧૬૩૯માં ઈંગ્રેજે કોર્ત સેંત જ્યોર્જ બાંધ્યો તેની આસપાસ વસ્તી વધીને હાલ એ ઈલાકાની રાજધાની મદ્રાસ શહેર બન્યુંછે. એમાં હાલ ૪,૦૦,૦૦૦ લોક વસેછે. મદ્રાસથી મુંબાઈ સૂધી રેલવે છે, અને તેની શાખા ગુંદાકલથી બલ્લારી સૂધી જાયછે. વળી મદ્રાસથી તે કાલિકટ પાસે પશ્ચિમ કાંઠાપર બાઈપુર સૂધી રેલવે જાયછે, અને તેની શાખાઓ મ્હૈસૂરથી બાંગલોર સૂધી અને કાંઠાપર નેગાપટ્ટણ સૂધી છે. રૂ, ગળી, તલ, દીવેલી વગેરે, બૂન, ખાંડ, ડાંગર, અને ચામડાં એ ઈલાકામાંથી પરદેશ ખાતે ચડેછે. મુખ્યત્વે કરીને બલ્લારીની આસપાસ રૂ પાકેછે, અને કાંઠા ઉપર ડાંગર પાકેછે. વૈનાદમાંથી અને બીજા પશ્ચિમ ઘાટ માંહેલા પહાડી પ્રદેશમાંથી બૂનદાણા આવેછે. વળી એ ઈલાકામાંથી સૂતરાઉ કાપડ અને દોરડાં પરમૂલક ખાતે ચડેછે. પશ્ચિમ કાંઠેથી તેજાના અને જૂદી જૂદી જાતનું ઈમારતી લાકડું આવેછે.

મદ્રાસ ઈલાકામાં નીચે લખેલા પ્રાંતો છે:—

(૧) ઉત્તર સિરકાર—એ પ્રાંત સને ૧૭૬૬ માં હૈદ્રાવાદના નિઝામે ઈંગ્રેજ સરકારને આપ્યો. કૃષ્ણા નદીના મુખ આગળ મચ્છલીપટ્ટણ અને ગોદાવરી નદીને તીરે રાજમંદરી એ બે મુખ્ય નગરો એમાં છે.

(૨) કર્ણાટક—એનો વાયવ્ય ભાગ (બલારી અને કડપા) સને ૧૮૦૦ માં નિઝામે આપ્યો, અને સને ૧૮૩૮ માં કર્નૂલના નવાબ પાસેથી કર્નૂલ લઈ લીધું. સેલમ, મધુરા, તથા કોઈંબટુર સિવાય કર્ણાટકનો બાકીનો ભાગ અર્કાટના નવાબ અને તાંજોરના રાજા પાસેથી મળ્યો. સેલમ અને મધુરા સને ૧૭૯૨ માં ટિપુ સુલતાન પાસેથી લીધા અને કોઈંબટુર સને ૧૭૯૯ માં ટિપુ મુઆ પછી લીધું. કર્ણાટકમાં મદ્રાસથી ઊતરતું મોટામાં મોટું શહેર ત્રિચિનોપોલિ કાવેરી નદીને કાંઠેછે. પહેલાં ત્રિચિનોપોલિ નગરી હિંદુરાજ્યની રાજધાની હતી, અને કોંજેવરમ નગર (કાંચી) પણ હિંદુરાજ્યની રાજધાની હતું. પરંતુ કર્ણાટકમાં સર્વથી મખ્યાત હિંદુરાજ્ય વિજયનગર હતું. બલારી પાસે તુંગભદ્રાના કાંઠાપર એ શહેરનાં તથા બીજાં મોટાં દેવળોનાં ખંડેરો હજુ જોવામાં આવેછે.

(૩) મલબાર (વૈનાદ અને દક્ષિણ કાનડા સહિત) સને ૧૭૯૯ માં ટિપુ પાસેથી લીધું. આ પ્રાંતોનું ક્ષેત્રફળ આશરે ૧,૪૦,૦૦૦ ચોરસ મૈલ છે. એમના વીસ કરતાં પણ વધારે જિલ્લા કરેલા છે. એ સિવાય મદ્રાસ સરકારના તાબા હેઠળ ૩૨,૦૦૦ ચોરસ મૈલ જમીન દેશી રાજ્યોની છે, તેમાં ૨૬,૦૦,૦૦૦ લોક વસેછે.

देशी राज्यो.

એ દેશી રાજ્યોમાં ત્રાવણકોર અને કોચિન મુખ્ય છે. આ બે રાજ્યો ભરતખંડના નૈરૃત્ય કોણમાં છે. મલબાર અને ત્રાવણકોરની વચ્ચે કોચિન છે.

ત્રાવણકોર—એના ઉપર હિંદુ મહારાજાનો અમલ છે, તેની રાજ્યગાદી ત્રિવાનદ્રમ છે. કાંઠા ઉપર એ દેશની જમીન નીચી છે તેમાં ડાંગર અને સાબુચોખા* થાયછે, અને ઊંચા ઘાટના પ્રદેશમાં ઠામ ઠામ ફળ તથા તેજાનાની વાડીઓ છે. એમાં પર્વતો છે તેમાં ઘાડાં જંગલો છે.

કોચીન—એ નાનું સંસ્થાન પહાડી છે તેપર હિંદુરાજાનો અમલ છે. કોચિન અને ત્રાવણકોર તથા મલબાર કાંઠાપરના બીજા પ્રાંતોમાં ઘણાં લાંબાં સરોવરો છે. પર્વતમાંથી વહેતી નદીઓ વડે એ સરોવર પાણીથી ભરાયલાં રહેછે. જમીનના સાંકડા ટેકરા વડે દરિયાથી એ સરોવર જૂદાં પડેછે. એ સરોવરમાંથી દરિયામાં પાણી જવાનો માર્ગ થોડો છે. ઘણા મૈલ સૂધી એ સરોવરમાં વહાણ ચાલેછે.

મ્હૈસૂર અને કુર્ગપ્રાંતો.

સને ૧૭૯૯ માં ટિપુસુલતાનની હાર થઈ ત્યારપછી એ રાજાના વંશની પુનઃસ્થાપના થઈ; પરંતુ કુર્ગ ઇંગ્રેજના તાબામાં છે, કેમકે ત્યાંનો લિંગાયતરાજા પોતાની રૈયતપર જૂલમ કરતો તેથી તેને સને ૧૮૩૪ માં પદભ્રષ્ટ કર્યો.

મ્હૈસૂર—એ પ્રાંત કર્ણાટકનો ભાગછે. એનું ક્ષેત્રફળ ૨૭,૦૦૦ ચોરસ મૈલ, અને વસ્તી ૫૦,૫૦,૦૦૦ માણસની છે. એ પ્રાંત મુંબાઈ ઈલાકાના ઉત્તર કાનડા અને ધારવાડ જિલ્લાની લગોલગ આવેલો છે; નૈરૃત્ય કોણમાં કુર્ગપ્રાંત વચ્ચમાં આવેલો છે. બાકીની સરહદ

---

* સાગુ ચોખાને વાંસીઆ ચોખા પણ કહેછે—ગૂ. ત્રા૦.

ઉપર મદ્રાસ ઈલાકો આવેલો છે. એ પ્રાંત પૂર્વ અને પશ્ચિમ ઘાટ વચ્ચે ઉચ્ચ પ્રદેશછે, અને દક્ષિણે નીલગિરિ પર્વતથી ઘેરાએલો છે. ઉત્તરમાં તુંગભદ્રાનદીની પાસે હરિહર કસ્બોએ ઉચ્ચ પ્રદેશનો છેક નીચાણનો ભાગ છે, અને દરિયાથી પુણા જેટલું ઊંચું છે તેટલો એ કસ્બો દરિયાથી ઊંચો છે. ઊંચા દુર્ગ એટલે ડુંગરા વડે સર્વે ઠેકાણે એ પ્રદેશ ખંડિત થયેલો છે. એ ડુંગરા કોઈ ઠેકાણે છૂટક છૂટક એકાંતે આવેલા છે ને કોઈ ઠેકાણે હારબંધ છે. એમાંના ઘણા પ્રખ્યાત પહાડનું નામ નંદીદુર્ગછે. મ્હૈસૂરમાં મુખ્ય નદીઓ તુંગ અને ભદ્રા છે. પશ્ચિમ ઘાટમાં ઉત્પન્ન થઈ તેમનો સંગમ શિમોગા આગળ થાયછે. કાવેરી નદી પણ ઘાટમાં ઉત્પન્ન થાયછે. તેને મળનારી ઘણીક નદીઓનું પાણી ખેતી કરવામાં બહુ કામ આવેછે. પન્નાર, પલાર, અને પનેર એ ત્રણ નદીઓ મ્હૈસૂરની પૂર્વમાં ઉત્પન્ન થાયછે. આગલા રાજાઓએ બંધાવેલાં તળાવો તથા જૂના દેશના ખંડેરોને માટે મ્હૈસૂરપ્રાંત પ્રખ્યાત છે. હાલ મ્હૈસૂરની રાજધાની મ્હૈસૂર શહેર છે. બાર મૈલને છેટે શેરિંગાપટમનામે હૈદર અને ટિપુની રાજધાની અને કિલ્લો છે, તે કાવેરી નદીમાંના ટાપુ ઉપર બાંધેલો છે. મ્હૈસૂરની પૂર્વે બાંગલોર નામે મોટું શહેરછે, ત્યાં મુખ્ય કમિશનર રહેછે. એ પ્રાંતમાં મુખ્યત્વે કાનડી ભાષા બોલાયછે. એ પ્રાંતમાં નૈરૃત્ય અને ઈશાન કોણમાંથી વરસાદ પુષ્કળ વરસેછે, અને સર્વે જાતની પેદાસ સારી થાયછે, પશ્ચિમ ઘાટપર જંગલો છે તેમાં સાગ, સીસમ, અને સૂખડના ઝાડો ઊગેછે. એજ ભાગમાંથી સોપારી, નાળિએર, તેજાનો અને મેવો પરદેશ ખાતે પુષ્કળ ચડેછે. પરંતુ એ પ્રાંતની મુખ્ય પેદાશ બૂન દાણાની છે. વળી ડાંગર, બીજી જાતનું ધાન્ય, અને ખાંડ પુષ્કળ થાયછે. રેશમ અને રેશમી કાપડ પરદેશ ખાતે પુષ્કળ ચડેછે.

કુર્ગ—એ પ્રાંત નાનો છે. તેનું ક્ષેત્રફળ આશરે ૨,૦૦૦ ચોરસ મૈલ અને વસ્તી ૧,૬૮,૦૦૦ માણસની છે. તેમાંના ૨૬,૦૦૦ કુર્ગના અસલ વતની છે. તેઓ પોતાની જૂદી ભાષા બોલેછે. બાકીના લોકો હિંદુ અને મુસલમાન છે. તેઓ કાનડી ભાષા બોલેછે. એ પ્રાંત મ્હૈસૂરની નૈરૃત્ય કોણમાં છે. એમાં જંગલો અને પર્વતો ઘણા છે. એની ત્રણ બાજુએ પર્વતો અને ચોથી એટલે પૂર્વ બાજુએ બહુ ઘાડું જંગલ છે. એ પ્રાંતમાં એલચી-સૂખડ, સાગ, તૃણવૃક્ષ, વગેરે ઝાડ પુષ્કળ ઊગેછે. જે ઠેકાણે જંગલમાંથી ઝાડ કાપી નાંખ્યાંછે ત્યાં બૂન પુષ્કળ થાયછે; અને નીચી ખીણામાં ડાંગર પાકેછે. જંગલનાં ઝાડ ઊપરાંત ઘાટના ઢાળ ઉપર વાંસ, જવાઈના બરૂ અને બીજા છોડ ઊગેછે. એનું મુખ્ય શહેર મર્કારા છે.

એ પ્રમાણે મદ્રાસ ઈલાકામાં મુખ્ય પર્વતો પૂર્વ ઘાટ અને પશ્ચિમ ઘાટ છે. એ બંને નીલગિરિ પહાડમાં જોડાઈ ગયાછે.

મુખ્ય નદીઓ—गोदावरी, कृष्णा, पनेर, पन्नार, पलार, અને कावेरी છે.

મુખ્ય પ્રાંતો (१) उत्तर सिरकार, (२) कर्णाटक, (३) मलबार.

મુખ્ય શહેરો—मद्रास, मच्छलीपट्टण, राजमंद्री, त्रिचिनोपोल्लि, कांजेवरम, अर्काट, વગેરે.

એ ઈલાકાના તાબાનાં મુખ્ય દેશી રાજ્યો ત્રાવણકોર અને કોચિન છે.

ગવર્નર જનરલના અધિકાર નીચે મ્હૈસુર, કુર્ગ, હૈદરાબાદ અને વરાડમાં દેશી સંસ્થાનો છે, તેમાંનાં પહેલાં બેનું વર્ણન ઉપર કર્યું છે, ને બીજાં બેનું હેઠળ લખીએ છીએ.

હૈદરાબાદ અને વરાડ.

હૈદરાબાદનો હાકેમ નિઝામ કહેવાયછે. એણે હાલ વરાડ પ્રાંત ઇંગ્રેજ સરકારને સોંપ્યોછે. એની મુખ્ય નદીઓ દક્ષિણના હેવાલમાં લખાઈછે. એનાં મુખ્ય નગરો, હૈદરાબાદ, ઔરંગાબાદ, દૌલતાબાદ, જાલના, બેદર, વગેરે છે.

સને ૧૮૫૩ માં નિઝામે વરાડ પ્રાંત ઇંગ્રેજને એવી શરતે આપ્યો કે તેના રાજ્યના રક્ષણ અર્થે ઇંગ્રેજી લશ્કર તે રાજ્યમાં રહે. વરાડ પ્રાંત આ સંસ્થાનોનો ઉત્તર ભાગ છે. ઉત્તરે અને ઈશાન કોણમાં મધ્ય પ્રાંતો, પૂર્વે અને દક્ષિણે મદ્રાસ ઈલાકો, અને પશ્ચિમે મુંબાઇ ઈલાકાના ધારવાડ, કલાદગી, સોલાપુર, અહમદનગર, નાશક, અને ખાનદેશ જિલ્લાઓની લગોલગ એ પ્રાંતો છે. વરાડ પ્રાંત બાદ કરતાં હૈદરાબાદ એટલે નિઝામના મુલકનું ક્ષેત્રફળ ૯૭,૦૦૦ ચોરસ મૈલ અને વસ્તી ૧૧,૦૦૦,૦૦૦ માણસની છે.

મુખ્ય નદીઓ—ગોદાવરી મુંબાઈ ઈલાકામાં નાશક પાસે ઉત્પન્ન થઈ વાયવ્ય કોણથી અગ્નિ કોણમાં વહેછે. દક્ષિણમાંથી આવેલી મંજીરા નદી એને મળેછે. પેનગંગા અને વરધા ગોદાવરીને મળનારી નદીઓ છે તે એ પ્રાંતની ઉત્તર સીમા છે. કૃષ્ણા અને તેને મળનારી તુંગભદ્રા એની દક્ષિણ સીમા છે. ભીમા નદી પણ રૈચુરની ઉત્તરે કૃષ્ણાને મળેછે.

મુખ્ય શહેરો—હૈદરાબાદ એ નિઝામની રાજધાની કૃષ્ણાને મળનારી મૂશી નદીના કાંઠાપર છે. એ શહેરની પાસે ગોળકુંડાનાં ખંડેરો છે. તે આગળના ગોળકુંડાનાં રાજ્યની રાજધાની હતી. પર્વતમાં કોતરી કાઢેલાં દેરાંને માટે ઈલોરા પ્રખ્યાત છે. ઔરંગાબાદ, દૌલતાબાદ, (દેવગઢ)નો કિલ્લો; ઉત્તરમાં જાલના, ત્યાંનાં રેશમી કાપડ, અને મંજીરા નદીપર બેદર છે ત્યાંનાં સોના રૂપાની કારીગિરીવાળાં પીતળનાં વાસણ વખણાયછે. ચાલુક્ય વંશના રાજાઓની રાજધાની કલ્યાણ નગર બેદરની પાસે હતું એવું ધારવામાં આવ્યું છે. હૈદરાવાદની પૂર્વે વારંગલ છે તે તેલંગણની રાજધાની હતી એવું કહેવાયછે. એ રાજ્યમાં મુખ્યત્વે ઉત્તરમાં મરાઠી, પૂર્વ અને દક્ષિણમાં તલગૂ અને કાનડી ભાષા બોલાયછે. એ રાજ્યમાં ઘણાં તળાવો બાંધેલાં છે. પાણી પાવાથી જમીનમાં પાક સારી થાયછે. વરધા નદીની પાસે ઈશાન કોણમાં કોયલા નીકળે છે. હૈદરાબાદથી ગલબરગાના નજીક સૂધી હાલમાં રેલવે બાંધીછે. એ સડક મુંબાઈથી મદ્રાસ સૂધી બાંધેલી રેલવેને ગલબરગા આગળ મળેછે.

હૈદરાબાદના ઈંગ્રેજી રેસિડેંટના ઉપરીપણા નીચે એક ઈંગ્રેજી અધિકારી વરાડ પ્રાંત ઉપર અમલ કરેછે. એ પ્રાંતનું એકંદર ક્ષેત્રફળ ૧૭,૩૦૦ ચોરસ મૈલ, અને વસ્તી ૨૨,૩૧,૦૦૦ માણસની છે, તે મરાઠી ભાષા બોલેછે. એ પ્રાંતની ઉત્તરે તાપી નદી છે; એની અને મધ્ય પ્રાંતની સીમા ઉપર વરધા નદી છે અને દક્ષિણે એની અને નિઝામના મૂલકની સીમા ઉપર પેનગંગા નદી છે. એ ઉત્તર ભણીના સાતપૂડા પર્વત અને દક્ષિણના અજુંટા તથા બીજા પર્વતોની વચગાળે પૂર્વ પશ્ચિમ આવેલો એ પહોળો રસાળ પ્રદેશ છે. એ પ્રદેશનું અસલ નામ પેનઘાટ છે, અને ઉચ્ચ પ્રદેશ અને અજુંટા પર્વતોના ડુંગરોનું નામ બાળઘાટ છે. તાપીને મળનારી પુર્ણા નદી તથા ઉત્તર દક્ષિણ ડુંગરોમાંથી પુર્ણામાં વહેતા ઘણા વહેળાઓથી એ પ્રદેશને પાણી પુરૂં પડેછે. એ પ્રદેશની ભૂમિ કાળી રસાળ છે અને રૂ તથા બીજો પાક સારો થાયછે. મુંબાઈથી નાગપુર સુધીની રેલવે એ પ્રદેશમાં થઈને જાયછે. એની બે શાખાઓમાંની એક ખંગાઉં અને બીજી ઉમરાવતી નામે શહેર સુધી છે. એ બંને શહેર રૂના વેપારનાં મથક છે. ઉત્તરે એલિચપુર, દક્ષિણે કરિંગા, અને મધ્યે તથા રેલવે ઉપર અકોલા અને શીઆગામ એ મોટાં શહેરો છે. વરાડનું રૂ મુંબાઈ આવેછે. ખેતીની નીપજ સિવાય પશ્ચિમમાં બળદાના જિલ્લામાં લુણાર નામે ખારા પાણીનું સરોવર છે, અને પૂર્વમાં વુન જિલ્લામાં કોયલાની ખાણ છે.

મધ્યપ્રાંતો.

એમની ઉત્તરે બુંદેલખંડ અને વાયવ્ય પ્રાંતો, પશ્ચિમે ભોપાળ, ઈંદોર, અને બીજાં દેશી રાજ્યો, તથા ખાનદેશ, દક્ષિણે વરાડ અને નિઝામનું રાજ્ય, અને પૂર્વે મદ્રાસ ઈલાકો, અને બંગાળા પ્રાંત છે.

મધ્ય પ્રાંતોનું ક્ષેત્રફળ આશરે ૧,૧૪,૦૦૦ ચોરસ મૈલ છે, તેમાંની ૮૫,૦૦૦ મૈલ ભૂમિ ઈંગ્રેજ સરકારની છે અને બાકીની પંદર ગોંડ તથા રજપુત ઠાકોરોને તાબે છે. એ ઠાકોરો મુખ્ય કમિશનરના તાબા હેઠળછે. એમાં ૯૨,૫૦,૦૦૦ માણસ વસેછે, તેમાંની ૨૦,૦૦,૦૦૦ કરતાં વધારે ગોંડ, ભીલ, કોળી, અને બીજી ડુંગરામાં વસનારી જાતિઓ છે. આખી વસ્તિ-માંના ૧૦,૫૦,૦૦૦ લોક ઉપર કહેલાં પંદર સંસ્થાનોમાં રહેછે. મધ્ય પ્રાંતોના સર્વથી ઉત-રના ભાગમાં સાગર અને દમોહ જિલ્લા છે. તેઓ વિંધ્યા પર્વતના ઉત્તર ઢાળપર છે, તે માટે વાસ્તવિક રીતે તેઓ હિંદુસ્તાન માંહેલા પ્રાચીન માળવાનો ભાગ છે. પરંતુ એ પ્રાં-તોનો મોટામાં મોટો ભાગ દક્ષિણ એટલે વિંધ્યાની દક્ષિણમાં છે, અને રામાયણમાં ક-હેલા ગોંડવાનાનો ઘણોખરો ભાગ એમાં આવેલોછે. દક્ષિણમાં અને સાગર તથા દમોહ જિલ્લાઓમાં નર્મદા નદીની ફળદ્રૂપ ખીણ છે. એ ખીણ આશરે ૩૦ મૈલ પહોળી છે, અને વિંધ્યા તથા સાતપૂડા પર્વતની વચ્ચે પૂર્વ પશ્ચિમ આવેલીછે. એ ખીણમાં *જબલપુર, નરસિંગપુર, હશંગાબાદ પ્રાંતો તથા નેમારનો થોડો મૂલક છે. નેમારનો બાકીનો ભાગ તાપીને કાંઠે આવેલો છે. નર્મદાની ખીણની દક્ષિણે સાતપૂડા પર્વત છે. પૂર્વ છેડે સાતપૂડા

---

* જબલપુર આગળ પ્રસિદ્ધ આરસના ડુંગરો છે તેમાંથી નર્મદા નદી વહેછે. એ શહેરમાં ફાંશીઆ ઠગ લોકને પકડી આણી કુટુંબસહિત રાખ્યાછે ને તેઓ કને ઉદ્યમ કરાવેછે. ગ્રં.ત્રા.

પર્વતની પહોળાઈ ૧૦૦ મૈલ છે. એ પર્વત ઉત્તરમાં અમરકંટકનાં ઊંચાણની પવિત્ર ભૂમિથી તે દક્ષિણમાં બાળઘાટ સૂધી પ્રસરેલો છે. અમરકંટક આગળ નર્મદાનું મૂળ છે, પરંતુ પશ્ચિમમાં એ પર્વતો વધારે સાંકડા થતા જાયછે. સાતપૂડાની બેઉ બાજુએ શાખાઓ ઘણી છે, જેવા કે મહાદેવ અને પંચમરી ડૂંગરા અને નર્મદાની ભણીઅને વરાડની સીમા ઉપર ચીકલડા ડૂંગરા, મંડલા, બાલઘાટ, સ્કોની, કોહિન્દવાડા, તથા બેતૂલ જિલ્લાઓ સાતપૂડાના લાંબા ઢાળ અને વિશાળ ઊંચા પ્રદેશના બનેલા છે. બૈતૂલ પ્રાંતના ડુંગરોમાં તાપી નદીનું મૂળ છે. એ નદી નર્મદાની દક્ષિણે વહેછે. જે સ્થળે સાતપૂડા પર્વત મધ્ય પ્રાંતમાં થઈ ખાનદેશ સૂધી ગયેલાછે તે સ્થળ આગળ આશીરગઢમાં પ્રખ્યાત ડૂંગરી કિલ્લો છે તેને મુગલાઈ રાજ્યમાં 'દક્ષિણની ભાગોળ' કહેતા. આશીરગઢ આગળ સાતપૂડા પર્વત નીચા છે અને મુંબઈથી અલાહબાદ તથા કલકત્તા સૂધીની રેલવે તેમને ઓળંગેછે. સાતપૂડા પર્વતની દક્ષિણે વર્ધા અને વેન ગંગાની ખીણથી થયેલું નાગપુરનું મોટું મેદાન છે તેમાં નાગપુર, વર્ધા, ભંડારા, અને ચંદા જિલ્લાઓ આવેલાછે. વર્ધા અને વેનગંગા નદીઓ સાતપૂડા પર્વતમાંથી વહેછે અને વર્ધા નદી મધ્ય પ્રાંતની સીમા ઉપર છે તેની પેલીમર વરાડ અને નિઝામનું રાજ્ય છે. વેન ગંગાનદી ચંદાની દક્ષિણે વર્ધાને મળેછે અને પ્રાણહિતા નામે એ બે નદીઓનું એકઠું થયેલું જળ થોડેક દૂર જઈ સિરોંચા સમીપ ગોદાવરીમાં ભળેછે. નાગપુરના પ્રદેશની પૂર્વે સાતપૂડામાંથી નીકળેલા ડુંગરોવડે એનાથી જૂદું પડેલું છતીસગઢ (એના છત્રીસ વિભાગ છે) નામે પ્રાંત છે તેના રાયપુર અને બિલાસપુર એવા બે જિલ્લા કર્યાછે. છતીસગઢ પ્રાંત મહા નદીની ખીણનો ભાગ છે, અને બસ્તરની વચ્ચે જે પહાડ છે તેમાંથી એ નદી નીકળેછે. એ દક્ષિણ ભણીનો મૂલક વગાડઉ અને દેશી રાજાના તાબામાં છે. છતીસગઢ પ્રાંતની પૂર્વે સંબલપુર મૂલક છે. સાતપૂડામાંથી નીકળેલા કેટલાંક ફાંટાઓએ બેની વચ્ચે છે. બંગાળા ઈલાકાનો છોટા નાગપુર પ્રાંત એની ઉત્તરે છે. મહાનદી છતીસગઢ પ્રાંતમાં થઈને સંબલપુરમાં વહેછે, અને ત્યાંથી બંગાળા ઈલાકાના ઓઢીઆ પ્રાંતમાં પેસેછે. સંબલપુરની પૂર્વે, પશ્ચિમે, અને દક્ષિણે ઉપર કહેલાં પંદરમાંનાં ઘણાંખરાં રાજ્યો છે. તેમાંનું એક રાજ્ય બસ્તર છે તે અને બીજાં જંગલી હાલતમાં છે, તથા ડૂંગરા અને વનથી ભરેલાં છે. પરંતુ એમના વિષે જાણવામાં થોડું આવેલું છે. મદ્રાસ ઈલાકામાં પેઠા પહેલાં ગોદવરીના કાંઠાપર બસ્તરની દક્ષિણે સારી ભૂમિનો સાંકડો કડકો છે.

એ પ્રમાણે મધ્યપ્રાંતમાં ઉત્તરથી તે દક્ષિણ અને અગ્નિકોણ ભણી પ્રથમ સાગર અને દમોહનો ઊંચો મૂલક છે. પછી નર્મદાનો પ્રદેશ; વળી સાતપૂડાનો ઊંચો મૂલક; ત્યારપછી નાગપુર, છતીસગઢ, અને સંબલપુરના વધારે વિસ્તીર્ણ પ્રદેશ, અને છેલ્લે મદ્રાસ ઈલાકાની તથા નિઝામના રાજની સરહદઉપર ગોદાવરી વહેછે ત્યાં ડૂંગરા અને જંગલ છે.

સાતપૂડાના ઢાળમાં અને તેમની પૂર્વે અને દક્ષિણે મધ્ય પ્રાંતોના બીજા ઘણા ભાગોમાં જંગલ છે; એમાંનાં કોઈ કોઈ વનોમાં સાગ, શાલ, મહૂડા, અને બીજાં ઉપયોગી ઝાડો ઊગેછે. પરંતુ વરાડ જેવા ખેડાયલા મૂલકમાં ઘણા મૈલ સૂધી ભાગ્યે ઝાડ જોવામાં આવેછે.

સાતપૂડા પર્વત ઉપર અને તેની ઉત્તરે ઊંચી જાતના ઘઉં અને બાજરી થાયછે. વિશેષે કરીને નર્મદાની ખીણ ઘઉં તથા રૂ, શેરડી, અને બીજા પાકને માટે પ્રખ્યાત છે. પરંતુ વર્ધા નદીને કાંઠે આવેલા પ્રદેશોમાં સૌથી સરસ રૂ થાયછે. હિંગણઘાટ શહેરમાં એ રૂનો વેપાર ચાલેછે તેપરથી એને હિંગણઘાટનું રૂ કહેછે. વર્ધાના પ્રદેશમાં ઘઉ અને જુવાર પણ પાકેછે. સાતપૂડાની દક્ષિણે અને પૂર્વે નાગપુર, છતીસગઢ, અને સંબલપુર પ્રાંતોમાં મુખ્ય પાક ચોખા છે, પરંતુ સાતપૂડાની સમીપ છતીસગઢની ઊંચી ભૂમિમાં ઘઉં થાયછે. દરેક સ્થળે થોડોક તમાકુ પણ થાયછે; વળી સાતપૂડા પર્વત ઉપર થોડું અફીણ અને તેની દક્ષિણના પ્રદેશમાં તલ, દીવેલી, વગેરે થાયછે. મધ્ય પ્રાંતમાં કેટલીક કોયલાની અને લોઢાની ખાણો છે તેમાંની ઘણીજ અગત્યની ચંદાની સમીપ છે. એ પ્રાંતોમાં વળી બે રેલવેની સડકો છે. એક મુંબાઈથી નીકળી આશીરગઢ તથા જબલપુર થઈ નર્મદાના પ્રદેશમાં થઈને અલાહબાદ અને કલકત્તા સૂધી જાયછે, અને વરાડની સડક ભોસાવળથી છેક નાગપુર સૂધી જાયછે. વળી આશીરગઢની ઉત્તરે ખંડવાથી ઇંદોર સૂધી બીજી સડક બંધાઇછે. એ પ્રાંતોનો ઘણોખરો વેપાર મુંબાઈ જોડે છે. રૂ, અનાજ, તલ, દીવેલી વગેરે, દેશી કાપડ, ચામડાં, ઘી, ને તેલને બદલે મુંબઈથી મીઠું, ઇંગ્રેજી કાપડ, લોઢાનો સામાન, નાળિએર, વગેરે એ દેશમાં આવેછે. ખાંડ, તમાકુ, ઢોર અને ઘેટાંના બદલામાં એ પ્રાંતોમાંથી ભરતખંડના બીજા ભાગોમાં ધાતુ, લાખ, રંગ, વગેરે મોકલવામાં આવેછે. એ પ્રાંતોમાં સઘળે સ્થળે લોકો વણવાનો ધંધો કરેછે, પરંતુ કંઈ વખાણવા જોગ કીસબ તેમને આવડતો નથી. માત્ર બરાનપુરનો કસબી વણાટ અને નાગપુર તથા ભંડોરાનું ભરતકામનું અને ધોતી જોડા વખણાયછે.

મધ્ય પ્રાંતોની રાજધાની नागपुर છે તેની સમીપ સીતાબલદીનો ડુંગરી કિલ્લો છે. નાગપુરથી ૧૨ મૈલને અંતરે काम्पटी છે તેમાં લશ્કરની છાવણી છે. ઉત્તરમાં सागर અને जबलपुर, પૂર્વમાં रायपुर (છતીસગઢમાં), અને દક્ષિણે चंदा એ મોટાં શહેરો છે. પહેલાં ચંદા એ ગોંડ રાજની રાજધાની ચંદામાં હતી. આશીરગઢની સમીપ बरानपुर નામે પ્રખ્યાત મુસલમાની શહેર છે.

ગોંડ લોકને પોતાની જૂદી ભાષા છે; પરંતુ હિંદુઓએ એટલે આર્યોએ વશી તેમને ધીમેધીમે ડુંગરા અને જંગલોમાં કહાડી મૂકયા તેથી કરીને મધ્ય પ્રાંતોમાં હાલમાં મુખ્ય ભાષા હિંદી છે. વિંધ્યા અને નર્મદાની ખીણના પ્રદેશોમાં હિંદી બોલાયછે અને નેમાર અને છતીસગઢમાં હિંદીને મળતી બોલીઓ બોલાયછે. નૈરૂત્ય કોણમાં વરાડ પ્રાંતની સરહદથી તે નાગપુર અને ચંદાસૂધી મરાઠી ભાષા બોલાયછે. ચંદાની દક્ષિણે તથા ગોદાવરીના પ્રદેશોમાં તૈલંગણનો જૂનો વિભાગ છે તેમાં તલગૂ કે તૈલંગી ભાષા બોલાયછે. છેલ્લે સંબલપુરમાં અને છોટા નાગપુર તથા ઓઢીઆની સમીપ એ પ્રાંતના ઈશાન કોણમાં ઉર્યા ભાષા બોલાયછે. અસલના વખતમાં ગોંડ રાજાઓ મુગલ પાદશાહથી ઘણું કરીને સ્વતંત્ર હતાં, અને સને ૧૭૩૭ માં રાઘોજી ભોંસલેની સરદારી નીચે મરાઠા આવ્યા ત્યાંસૂધી જીતાયલા નહોતા. પ્રથમ ભોંસલાનું રાજ્ય સારૂં હતું,

પરંતુ ધીમે ધીમે દેશપર નઠારો અમલ થયો અને પીંઢારાઓ લૂંટવા લાગ્યા. સને ૧૮૦૩ માં નાગપુરનો ભોંસલા રાજા ઈંગ્રેજ સામે લડવામાં હાર્યો તેથી તેણે તેમને કટક (બંગાળામાં), સંબલપુર, અને વરાડપ્રાંત આપી દીધા, અને સને ૧૮૧૮ માં તેણે ફરી લડાઈ કરી સાગર અને નર્મદાના પ્રદેશો આપ્યા. સને ૧૮૫૩ માં છેલા રાજાના મરણ પછી બાકીનો મૂલક ઈંગ્રેજને હાથ આવ્યો. દરિયાથી દૂર હોવાને લીધે મુંબાઈ કરતાં મધ્ય પ્રાંતોમાં તાપ વધારે પડેછે, પરંતુ સાતપૂડાના ડુંગરો ઉપર ઓછો છે. વરસાદ મસ વરસેછે અને આપણા દેશની પેઠે ત્યાં પણ નૈરૃત્ય કોણમાંથી વરસેછે.

मध्यहिंद एजन्सि.

એ એજન્સિના બે મોટા ભાગ છે; એક ભાગમાં ग्वालियरનું राज्य, ने प्राचीन माळवानो घणो खरो भाग છે, અને બીજામાં बुंदेलखंड मांहेलां देशी राज्यो, અને रेवानुं मोटुं राज्य છે. આ બે ભાગોની વચ્ચે વાયવ્ય પ્રાંતોની એક સાંકડી પટ્ટી આવેલીછે. મધ્ય પ્રાંતોનો સૌથી ઉત્તરનો સાગર મૂલક છે તેને એ પટ્ટી મળેછે.

૧. ग्वालियर અને माळवा.

ગ્વાલિયરનું રાજ અને માળવા ઉત્તરે વાયવ્ય પ્રાંતોની અને પશ્ચિમે રજપૂત સંસ્થાનોની અને મુંબાઈ ઈલાકાની લગોલગ છે; દક્ષિણે એમની અને ખાનદેશની વચ્ચે સાતપૂડા પર્વત છે, અને તેમની અને મધ્ય પ્રાંતોની વચ્ચે નર્મદા નદી છે. નર્મદાની ખીણની ઉત્તરના પ્રદેશમાં વિંધ્યા પર્વત આવેલાછે, અને વિંધ્યાથી વાયવ્ય પ્રાંતોમાં જમના નદીની ખીણ સુધી જમીનનો ઢાળછે. એ ભાગમાં ચંબલ, સિંધ, અને બેટવા નદીઓ છે; અને તેમની શાખાઓ એ દેશમાં થઈ જમનાને મળેછે. દેશ રસાળ છે, તોપણ અહિં તહિં ઘાડાં જંગલો છે. દક્ષિણે સાતપૂડા અને નેમાર તરફ હોલકરના તાબાના પહાડી પ્રદેશોમાં પીંઢારા અને ભીલલોકો આગલા વખતમાં બહુ ઉપદ્રવ કરતા, તોપણ હાલમાં રાજ્યવ્યવસ્થા સારી છે. જૂદી જૂદી જાતિના રાજાઓના તાબામાં એ મૂલક છે. સિંધિઆ, હોલકર, અને ભોપાળ એ ત્રણ મોટાં રાજ્યો છે. એ રાજ્યનો મૂલક સેળભેળ થઈ ગયેલો છે, પરંતુ ઉત્તરનો ભાગ અથવા ગ્વાલિયરનો મૂલક સિંધિઆ અને તેના મોઠાસદારોને તાબેછે; વળી દક્ષિણના ભાગમાં અથવા માળવામાં સિંધિઆના રાજનો કેટલોક ભાગ, હોલકર અને ભોપાળનાં વિસ્તારવાળાં રાજ્યો, એ ત્રણ મોટાં રાજ્યોના કેટલાક મોકાસદાર, અને દેવાસ, ધાર, રતલામ, જાવડા, જબૂવા, અલીરાયપુર, વગેરે એમનાથી સ્વતંત્ર રાજાઓનાં ઘણાં રાજ્યો છે. સિંધિઆ અને હોલકર પેશ્વાના સરદારોના વંશના મરાઠા છે; ભોપાળની બેગમ મુસલમાનીછે. સને ૧૮૦૪ થી સિંધિઆની રાજધાની ગ્વાલિયરમાં છે. એ કિલ્લાની તળેટીએ જાતું શહેર છે. એની પાસે લશ્કર નામે નવું શહેર વસ્યું છે, ગ્વાલિયર પાસે મોરાર નામે ઈંગ્રેજી શહેર છે. ભોપાળની બેગમની રાજધાની ભોપાળનગર દક્ષિણમાં છે, અને હોલકરની રાજધાની ઈંદોર પણ દક્ષિણમાં છે. ઈંદોરની દક્ષિણે ૧૨ મૈલને અંતરે મ્હૌ નામે ઈંગ્રેજી છાવણી છે તેમાં મું-

બાઈ ઈલાકાના લશ્કરનો કેટલોક ભાગ રહેછે. સિંધિઆના રાજમાં ઈંદોરની ઉત્તરે ઉજ્જણ નગરી પ્રાચીન માળવાની પ્રસિદ્ધ રાજધાની છે. માળવામાં ઘઉં અને તમાકુ સરસ થાયછે; ત્યાં અફીણ થાયછે તેનો ઘણો ભાગ મુંબાઈ આવેછે. શેરડી, રૂ, અને જૂદી જૂદી જાતનું ધાન્ય પુષ્કળ પાકેછે. મધ્ય પ્રાંતમાં ખંડવાથી ઈંદોર સૂધી રેલવે બાંધીછે, અને ઉત્તરે નીમચ સૂધી એ સડક વધારીછે. નીમચ શહેરમાં ઈંગ્રેજી લશ્કર રહેછે. આગ્રાથી ગ્વાલિયર સૂધી બીજી સડક બંધાઈ છે.

२. बुंदेलखंड अने रवा.

એ એજન્સિના બીજા ભાગમાં બુંદેલખંડ માંહેલાં દેશી રાજ્યો અને વાઘેલા રજપૂત રાજાઓનું રેવા સંસ્થાન છે. એની આસપાસ વાયવ્ય પ્રાંતો, બંગાળા પ્રાંત, અને મધ્ય પ્રાંતો આવેલા છે. બુંદેલખંડમાં મુખ્ય સંસ્થાનો બેટવા નદી પાસે અર્ચ્છા અથવા તેહરી અને પન્ના, હીરા અને બીજા અમૂલ્ય ખનિજોને માટે પ્રખ્યાત છે. દક્ષિણમાં હૈદરાબાદ પાસે ગોલકોંડાની જૂની રાજધાનીમાં પન્ના શહેરના હીરા વેચાતા. રેવાનું વિસ્તીર્ણ રાજ બુંદેલખંડની પૂર્વે છે. તેની વચ્ચોવચ્ચ થઈને કૈમોર ડૂંગરા જાયછે. એ ડૂંગરા વિંધ્યાપર્વતની શાખા છે. એ ડૂંગરાની દક્ષિણે ગંગાનદીને મળનારી શોણ નદી વહેછે. દક્ષિણમાં નર્મદાનદી અમરકંટકના ઊંચા પ્રદેશમાંથી ઊતરી રેવાના થોડાક ભાગમાં થઈ વહેછે. બુંદેલખંડ અને રેવા પહાડી છે અને તેમાં દક્ષિણે મોટાં જંગલો છે, પરંતુ જે જગ્યાએ પાણી છે તે જગ્યા રસાળ છે. જબલપુરથી અલાહબાદ સૂધીની રેલવે એમાં થઈને જાયછે. એ એજન્સિનું ક્ષેત્રફળ આશરે ૮૩,૬૦૦ ચોરસ મૈલ અને વસ્તી ૭૬,૭૦,૦૦૦ માણસની છે.

ગ્વાલિયર, ઇંદોર, ભોપાળ, અને રેવા એ ચાર મોટાં સંસ્થાન સિવાય બીજા દરજ્જાનાં ૨૩ સંસ્થાનો અને તેથી પણ નાનાં ૪૪ સંસ્થાનો છે. એ સંસ્થાનપર દેખરેખ રાખવા માંટે ઇંદોરમાં ગવર્નર જનરલનો એજંટ રહેછે અને મોટાં સંસ્થાનોમાં આસિસ્ટંટ એજંટો રહેછે.

रजपूत संस्थानो.

એ મોટો ચોરસ મુલક છે. એની ઉત્તરે સતલજ, દક્ષિણે ગૂજરાત, પશ્ચિમે સિંધ, અને પૂર્વે આગ્રા, ગ્વાલિયર, અને ઇંદોર સંસ્થાનો છે. એમાં ૧૮ દેશી સંસ્થાનો છે. તેઓ અજમેર અને મ્હેરવાડાના નાના ઈંગ્રેજી મુલકની આસપાસ જથાબંધ છે. એ દેશી સંસ્થાનો નીચે પ્રમાણે છેઃ—

रजपूत संस्थानो.

१ मेवाड (અથવા ઉદેપૂર).	३ जेपूर.
२ मारवाड (અથવા જોધપૂર).	४ बुंदी.

५ विकानेर.
६ कोटा.
७ किरोली.
८ किशनगढ.
९ जसलमेर.
१० अलवड.
११ शिरोही.
१२ डुंगरपुर.
१३ वांसवाडा.
१४ प्रतापगढ.
१५ झालावाड.

जाट संस्थान.

१६ भरतपूर.
१७ धोळपुर.

मुसलमानी संस्थान.

१८ टोंक.

એ અઢાર સંસ્થાનોનું ક્ષેત્રફળ આશરે ૧,૨૬,૦૦૦ મૈલ અને વસ્તી ૧૦,૫૦૦,૦૦૦ છે. ગવર્નરજનરલનો એજંટ એ સર્વેપર દેખરેખ રાખેછે. તે શિરોહીમાં આબુ પર્વતપર રહેછે. હિંદુલોકો એ પર્વતને પવિત્ર ધામ માનેછે. હાલમાં એ પર્વતસુધી રેલવે બંધાઈ છે. મુંબઈ ઈલાકામાં પાલણપુર એજન્સિની સરહદ સમીપ અરવલી પર્વતના નૈરૃત્ય કોણમાં એ પર્વત છે. અરવલી પર્વત રજપૂત સંસ્થાનોના બેભાગ કરેછે, $\frac{3}{5}$ ભાગ એ પર્વતની વાયવ્યકોણમાં છે, અને $\frac{2}{5}$ ભાગ અગ્નિકોણમાં છે. એ પર્વતના પશ્ચિમ ભાગમાં જાણવા લાયક નદી માત્ર લૂણી છે, તે મારવાડ (અથવા જોધપુર)ના થોડાક ભાગમાં વહી કચ્છના રણમાં પડેછે. મારવાડનો થોડોક ભાગ જસલમેર, વિકાનેર, અને શીકાવતીના સઘળા ભાગ સુધાં લૂણીની પશ્ચિમનો બધો પ્રદેશ વિશાળ રેતીનું અર્ધ રણ છે. એના એક ભાગને થર અથવા મોટું રણ કહેછે. એમાં કોઈ સ્થળે ખેતી થાયછે. પાણી વહી જવાને બદલે રેતીવાળી જમીનમાં સમાઈ જાયછે, તેથી થોડા વરસાદથી કામ પૂરૂં પડેછે. જ્યારે વરસાદ વરસેછે ત્યારે લોકો ઊંટવતી રેતીના ટેકરા ખેડેછે, અને બી જમીનમાં છેક ઊંડાં રોપેછે; રણમાં ઘાસ મસ ઊગેછે તે ખાઈને પુષ્કળ ઢોર, ઉંટ ને મેઢાં ઉછરેછે. મારવાડ અને વિકાનેર, એ પશુને માટે પ્રખ્યાત છે. વળી એ રણમાં જંગલી ગધેડાં અને બીજાં વિચિત્ર પ્રાણીઓ તથા જંગલી જનાવરો ઘણાં વસેછે. પાળેલાં ઢોરોથી લોકોને ઘણું દ્રવ્ય મળેછે. એ દેશમાં વાર્ષિક મેળા ભરાયછે ત્યારે મારવાડી બળદોની કીમત બહુ ઊપજેછે. મુંબઈ અને બીજે ઠેકાણે ઘેટાં મોકલવામાં આવેછે. ભરતખંડમાં મારવાડનાં ઊંટ ઘણાજ સહનશીળ અને વિકાનેરની સાંઢણીઓ ઘણીજ ઉતાવળી ચાલનારી કહેવાયછે. મારવાડી લોકોને વેપાર બહુ પ્રિય છે. ઘણા મારવાડી મુંબઈ આવી દ્રવ્ય એકઠું કરીને સ્વદેશ પાછા જાયછે. અરવલી પર્વતની પશ્ચિમના સંસ્થાનોની ભૂમિ રસાળ છે; પણ મેવાડ (અથવા ઉદેપૂર)થી સરૂ થઈ આગ્રા તરફ જે ઉચ્ચ પ્રદેશનો ઢાળ છે તે ઉપર અને ડુંગરામાં જે બીજાં સંસ્થાનો છે તેની ભૂમિ વધારે રસાળ છે. આ ભાગમાંથી દક્ષિણે ગૂજરાતમાં સાબરમતી અને મહી નદીઓ વહેછે, તે સિવાય ઉત્તરમાં બીજી નદીઓ છે. એમાંની બનાસ ચંબલને મળેછે, અને ચંબલ જમનાને મળેછે. એ નદીઓથી ઘણે દુર લોકો ઊંડા કૂવા ખોદી તેનું પાણી

વડે અનાજ, રૂ, શેરડી, તમાકુ, અને અફીણ વાવેછે. અરવલી પર્વતની પશ્ચિમ દિશા કરતાં પૂર્વમાં વધારે વરસાદ વરસેછે અને તે વધારે નિયમિત છે. પૂર્વમાં ઘણોખરો વરસાદ ઈશાન કોણમાંથી અને પશ્ચિમમાં નૈરૃત્ય કોણમાંથી આવેછે. થોડા વખતપર મારવાડમાં વરસાદ નહિ વરશ્યાથી મોટો દુકાળ પડયો હતો તેથી ઘણા લોકો મરી ગયા અથવા પોતાના ઘરબાર છોડી પરદેશ જતા રહ્યા. અજમેરની દક્ષિણે નસીરાવાદની છાવણીમાં મુંબઈના લશ્કરનો કાંઈક ભાગ રહેછે. અજમેરની ઉત્તરે ખારા પાણીનું સાંબર નામે સરોવર છે. અજમેરથી થોડે છેટે બ્રાહ્મણ ધર્મનું પુષ્કરજી (પોકેરજી) નામે મોટું તીર્થ છે ને તેમાં બ્રહ્માનું દહેરૂં છે. ઉત્તરે અજમેર અને સાંબર સરોવરથી તે દિલ્લી સૂધી અને પશ્ચિમે આગ્રા સૂધી ઇંગ્રેજ સરકારે હાલમાં સડક બાંધીછે.

સૌથી પ્રખ્યાત અધિપતિ ઉદેપુર (મેવાડ) ના મહારાણા છે તે ભરતખંડમાં સૌથી પ્રાચીન કુળના કહેવાયછે. ભરતપુરની જમીન સર્વથી રસાળ છે, પરંતુ જેપુરમાં મૂલ્યવાન ખાણો છે, અને ત્યાંથી બીજાં સંસ્થાનોમાં સોનું, રૂપું, રત્નો, તાંબું વગેરે મોકલવામાં આવે છે. અરવલી પર્વતની પૂર્વે લોકો ઊનનો તથા સૂતરાઉ માલ બનાવેછે, હાથીદાંતની કોતરણી કરેછે, અને ધાતુનાં પાત્ર બનાવેછે, તથા ઘણા વરસ લગી ઘસાઈ ન જાય એવી કલાઈ ચડાવેછે. દક્ષિણે શિરોહીમાં તરવારનાં પાનાં સારાં બનેછે. મારવાડમાં આરસ અને ઈમારતી પત્થરા જડેછે.

पंजाब प्रांत.

એ પ્રાંત (દેશીરાજ્યો સહિત) ની તથા પૂર્વ તાર્તરી અને ચીનાઈ તિબેટની વચ્ચે કારાકોરમ પર્વત છે. એ પર્વતોની દક્ષિણે સિંધુ નદીનો ઊપલો માર્ગ છે. એ નદી ચીનાઈ તિબેટમાં ઉત્પન્ન થાયછે. સિંધુ નદીના ઊપલા માર્ગની દક્ષિણે હિમાલય પર્વતની હારછે તેમાં ઉચ્ચ પ્રદેશો અને વિશાળ ખીણો છે. હિમાલયની દક્ષિણે જમના અને સતલજની વચ્ચે શિવાલિક નામે નીચા ડુંગરો છે, અને જેલમ તથા સિંધુની વચ્ચે મીઠાના ડુંગરા છે. એ પ્રાંતની મોટી નદીઓ એ પર્વતોમાંથી ઉત્પન્ન થઈ દક્ષિણમાં વહેછે. દોઆબનો રસાળ મૂલક એ નદીઓથી બનેલોછે. એ નદીઓમાં મોટામાં મોટી સિંધુછે. તે હિમાલય અને હિંદુકુશની વચ્ચે થઈને દક્ષિણમાં વહેછે, અને અફગાનિસ્તાનના સુલેમાન પર્વતની થડમાં વહે-

છે. અટક ઊતરવાનો પાર છે તેની અને કળાબાગની વચ્ચેના સ્થળથી તે કરાંચી સૂધી સિંધુ નદીમાં આગબોટો ચાલી શકેછે. પૂર્વમાં પંજાબને વાયવ્ય પ્રાંતોની વચ્ચે જમના નદી વહેછે. સિંધુ અને જમનાની વચ્ચે જેલમ, ચીનાબ, રાવી, બીઆસ, અને સતલજ એ પાંચ નદીઓ છે તે પરથી એ પ્રાંતનું નામ પંજાબ પડ્યુંછે. જેલમ અને રાવી ચીનાબને મળેછે, અને બીઆસ તથા ચીનાબ સતલજને મળેછે. સતલજનો સંગમ મિટનકોટ આગળ સિંધુ જોડે થાયછે. પંજાબની દક્ષિણમાં વરસાદ થોડો વરસેછે તેથી નહેરો ખોદીને એ નદીઓનું પાણી જૂદાં જૂદાં સ્થળોમાં લેવામાં આવેછે. એ પ્રાંતનાં મુખ્ય શહેરો लाहोर, अमृतसर, मुलतान, जालंधर, अंबाला, फिरोजपूर, लुदीयाणा, काश्मीर, વગેરે છે.

આ પ્રાંતની મોટી નદીઓ વડે પ્રદેશો થયેલા છે તેમને જૂદાં જૂદાં નામ આપ્યા છે. સુલેમાન પર્વત અને સિંધુની વચ્ચેના સાંકડા પ્રદેશને દેરાજત (દામન કે સરહદની ભૂમિ) કહેછે, સિંધુ અને જેલમની વચ્ચેના પ્રદેશને સિંધ સાગર દોઆબ કહેછે. જેલમ અને ચીનાબની વચ્ચેના પ્રદેશને જેચ કે ચેજ દોઆબ કહેછે; ચીનાબ અને રાવીની વચ્ચેના પ્રદેશને રેચના દોઆબ કહેછે; રાવી અને બીઆસ વચ્ચેના પ્રદેશને બારી દોઆબ કહેછે. બીઆસ અને સતલજની વચ્ચેના પ્રદેશને જાલંધર દોઆબ કહેછે. વાસ્તવિક રીતે સતલજ અને જમના વચ્ચેનો પ્રદેશ પંજાબનો ભાગ ન ગણાય, કેમકે તેમાં સરહિંદ (હિંદુસ્તાનનો ઉત્તર ભાગ) તથા દિલ્લી પ્રાંત આવેલો છે. આ સર્વ પ્રદેશોમાં જાલંધર દોઆબ સૌથી રસાળ છે, અને બારી દોઆબ વધારે અગત્યનો છે, કેમકે તેમાં લાહોર, અમૃતસર, અને મુલતાન એ ત્રણ શીખ લોકનાં શહેરો છે. એ દોઆબોના મધ્ય ભાગ ઘણું કરીને ઊંચા છે, અને તેમાં ઝાડીઓ છે. સિંધ સાગર દોઆબના મધ્ય ભાગમાં માત્ર તરંગાકાર રેતીનું રણ છે. પંજાબનો જે ભાગ ઇંગ્રેજને તાબે છે તેનું ક્ષેત્રફળ ૧,૦૨,૦૦૦ ચોરસ મૈલ છે, અને તેમાં ૧,૭૬,૦૦,૦૦૦ માણસની વસ્તી છે. એમાંના ૧૫,૦૦,૦૦૦ શીખ છે. એ લોક ચારસેં વરસ પહેલાં થઈ ગયેલા નાનક નામે નવો પંથ કહાડનારના શિષ્યો છે. શીખ લોકની વસ્તી લાહોર, અમૃતસર, જાલંધર, અંબાલા, અને ફિરોજપુરમાં વધારે છે. ઇંગ્રેજી મૂલકમાં ૧૫,૦૦,૦૦૦ શીખ લોક વસેછે તે ઊપરાંત પાંચ શીખ સંસ્થાનોમાં પણ તેમની વસ્તી છે. પંજાબનો જે ભાગ ઇંગ્રેજને તાબે છે તેના નીચે લખેલા ચાર રાજકીય ભાગ કરેલા છે:—

(૧) દિલ્લી જિલ્લો, અને દિલ્લી શહેર—જમના નદીના પશ્ચિમ કાંઠાપર છે. એ જિલ્લામાં અને દિલ્લી શહેરની ઉત્તરે પાનિપતનું પ્રસિદ્ધ રણક્ષેત્ર છે.

(૨) સિમલાનો પહાડી મૂલક—એ મૂલક સને૧૮૧૪-૧૬ ના ગૂરખાયુદ્ધ પછી લીધો હતો.

(૩) સને ૧૮૪૫-૪૬ માં પ્રથમ શીખ સામે યુદ્ધ થયા પછી લીધેલો મૂલક, સતલજની

દક્ષિણ અને પૂર્વ તરફનો મૂલક, સતલજ અને બીઆસ વચ્ચેનો રસાળ જાલંધર દોઆબ, અને કાંગડાનો પહાડી મૂલક—સતલજની દક્ષિણ અને પૂર્વ તરફના મૂલકમાં લુદિઆણા, ફિરોજપુર, અને અંબાલા નામે મોટાં શહેરોવાળો જૂના સરહિંદ પ્રાંતનો ભાગ આવેલોછે. શીખ લોકનું મૂળ સ્થાન એ હતું. સતલજની દક્ષિણે અને પુર્વે સરહિંદનો બાકીનો મૂલક શીખ સરદારોના તાબામાં છે.

(૪) બીઆસની પશ્ચિમ ભણીનો મૂલક સને ૧૮૪૯ માં શીખ સામે બીજી લડાઈ થયા પછી લીધો. એમાં પેશાવર છે. એ શહેર પંજાબનો જે ભાગ અફગાન લોકના સ્વાધીનમાં હતો તેની જૂની રાજધાની હતી. વળી શીખ પંથનું શીખ ધામ જે અમૃતસર શહેર તે એમાં છે. પંજાબની રાજધાની લાહોર, મુલતાન, વગેરે કેટલાંક મોટાં નગરોપણ એમાંછે.

આ ચાર ભાગના ૧૦ વિભાગ કર્યા છે. એ મૂલકમાં વસનારા લોકની ભાષા પંજાબી અને હિંદી છે, પરંતુ શહેરોમાં ઉર્દુ અને ફારસી ચાલેછે. તિબેટમાં જે ભાષા ચાલેછે તેના જેવી પહાડી દેશોમાં બોલાયછે. પંજાબમાં ઘઉં, જવ, કઠોળ, તલ, દીવેલી વગેરે તેલવાળાં બીઆં, શાકભાજી, તમાકુ, અને ખસખસ શિયાળામાં થાયછે; અને ચોમાસામાં બાજરી, મકાઈ, ડાંગર, રૂ, શેરડી, કઠોળ, દીવેલી, તલાદિક તેલવાળાં બીજ, શાકભાજી અને ગળી થાયછે. કાંગડાની ખીણોમાં અને સિમલામાં ઊંચી જાતની ચા થાયછે. એ મૂલકની જમીનમાંથી ફટકડી, સિંધવ, અને મડીઆ કંકર જેનો ચૂનો બનેછે તથા રસ્તા બાંધવાના કામમાં આવેછે તે નીકળે છે. ઊંચી જાતનું ઊન પર્વતોમાંથી અને સરહદની પેલીમરના દેશોમાંથી આવેછે.

પંજાબની શાલો અને બીજા ઊનનાં કાપડનો વણાટ વખણાયછે. સૂતરનાં લૂગડાં પણ બને છે, અને કોઈ કોઈ જગ્યાએ કાપડ ઉપર જરીનું કામ ઠીક થાયછે. સોના રૂપાની કારીગિરી અને લોઢા ઉપર સોનેરી રૂપેરી કારીગિરી કરવાનું કામ ઠીક થાયછે. લખોટેલાં વાસણ, કોતરણી અને જવાહીરનું કામ પણ ઘણે ઠેકાણે થાયછે. પૂર્વ તાર્તરીના યારકંડ જોડે તથા ચીનાઈ તિબેટના લાસા જોડે એ પ્રાંતનો વેપાર ઠીક ચાલેછે. કાશ્મીરના લાડકમાં થઈને તથા પહાડ ઉપર થઈને વણજારો જાયછે. યારકંડમાંથી સોનું તથા રેશમી અને સૂતરાઉ કાપડ આવેછે. લાસામાંથી ચીનાઇ ચા, અને સુંદર ઊન આવેછે. મુલતાનથી લાહોર, અમૃતસર, લુદીઆણા અને અંબાલા સૂધી રેલવે બાંધીછે તેથી કલકત્તા જોડે પંજાબ પ્રાંત જોડાયલોછે. દિલ્હીથી બીજી સડક જાયછે તેને વાયવ્ય પ્રાંતોમાં એ રેલવે મળેછે. બીજી સડકો બંધાઈછે; એક સડક મુલતાનથી નીકળી સિંધ રેલવેને મળે છે; બીજી લાહોરથી રાવળપિંડી અને પેશાવર સૂધી અને ત્રીજી દિલ્હીથી રજપુત સંસ્થાન સૂધી બંધાઈ છે.

देशी राज्यो.

પંજાબ સરકારના તાબામાં ૩૬ દેશી રાજ્યો છે. એ રાજ્યોનું ક્ષેત્રફળ ૧,૦૪,૦૦૦ ચોરસ મૈલ અને વસ્તી ૫,૨૫,૦૦૦૦ માણસની છે. એ રાજ્યોમાં મુખ્ય काश्मीर, भावलपुर, અને पटीआला છે.

કાશ્મીરનું રાજ્ય—એ ઇંગ્રેજી મૂલકની ઉત્તરે છે અને એમાં કાશ્મીરની સુંદર ખીણ અને કેટલાક પ્રાંતો તથા ઉચ્ચ પ્રદેશો છે, તેમની આસપાસ કારાકોરમ અને હિમાલય

પર્વતો આવેલા છે. એ પ્રાંતોમાં એક પ્રાંત લાડક છે તેની રાજધાની લેહ સિંધુ નદીને કાંઠે છે, અને બીજો બલિસ્તાન છે તેની રાજધાની ઈસ્કાર્ડો પણ સિંધુ નદીને કાંઠે છે. પહેલાં લાડક તિબેટનો ભાગ ગણાતો, પરંતુ તે હાલમાં કાશ્મીરના તાબામાં છે. કાશ્મીર રાજ્યની રાજધાની કાશ્મીર કે શ્રીનગર જેલમ નદીના કાંઠાપર છે. બીજું મોટું શહેર જામૂ દક્ષિણે છે. એ દેશના રજપૂત રાજાને મહારાજા કહેછે. જ્યારે સને ૧૮૪૫ માં શીખ રાજા પાસેથી એ દેશ લઈ લીધો ત્યારે ઇંગ્રેજે એ રાજાને ગાદીએ બેસાડ્યો. એમાં ૧૫,૦૦,૦૦૦ માણસની વસ્તી છે, તેમાંના અડધા આર્ય કે હિંદુ અને અડધા તાતાર લોક છે. એમાં દેવદાર અને બીજાં વનનાં ઝાડ પુષ્કળ ઊગેછે. ખીણોની ભૂમિ રસાળ છે; હવા તંદુરસ્ત અને પાણી પુષ્કળ છે. કાશ્મીરની શાલો અને બીજાં ઊનનાં કાપડ સર્વ સ્થળે પ્રસિદ્ધ છે. ગુલાબનું અત્તર, હથિઆર, ચામડાંની બનાવેલી વસ્તુઓ, લખોટેલાં વાસણ, વગેરે પણ બનેછે.

ભાવલપુર—એ ભાવલપુરનું રાજ્ય નવાબના તાબામાં છે. એ રાજ્ય સતલજ અને સિંધુના ડાબા કાંઠા ઉપર છેક સિંધ સૂધી છે. એ રાજ્ય મોટા રણસૂધી લાંબી ચીચરવટી છે, પરંતુ નેહેરોમાંથી પાણી આવેછે તેથી ખેતી સારી થાયછે.

પટીઆલા અને શીખ રાજ્યો—શીખના રાજ્યોમાં પટીઆલાનું રાજ્ય મોટામાં મોટું છે. એનો અધિપતિ મહારાજા કહેવાય છે. એમાં ૧૫,૦૦,૦૦૦ માણસની વસ્તી છે.

जिंड, नभा, कपरथला, फरिदकोट, અને कलशीआ એ પાંચ સંસ્થાનો શીખ લોકનાં છે. પટીઆલા, તથા કપરથલા સિવાય બાકીનાં સંસ્થાનો સતલજની દક્ષિણે સરહિંદમાં છે.

નાનાં રાજ્યો—પંજાબ સરકારના તાબામાં બીજાં નાનાં નાનાં રાજ્યો સિમલાની નજીક ડુંગરોમાં છે, અથવા ઉપર કહેલા જિલ્લાઓ અને સંસ્થાનોમાં સેળભેળ થઈ ગયેલાં છે.

એ દેશી રાજ્યો ઊપરાંત અફગાનિસ્તાન અને બલુચિસ્તાનના સીમાડાના વગડાઉ અને ચોરટા લોકો ઉપર પંજાબના અધિકારીઓને નજર રાખવી પડેછે. હઝારના ઉત્તર ભાગથી તે સિંધુ નદીપર આવેલા દેરાઈસ્માઈલ ખાન સૂધી જે જાતો વસેછે તેમાંના ઘણા ખરા પઠાણ કે પસ્તુ ભાષા બોલનારા મુસલમાનો છે; દેરાઈસ્માઈલ ખાનની દક્ષિણે બલૂચી લોક છે.

वायव्य प्रांतो.

એ પ્રાંતોની પશ્ચિમે પંજાબ પ્રાંત તથા રજપૂત સંસ્થાનો છે; એમની તથા પંજાબની વચ્ચે જમના નદી વહેછે; અને પૂર્વે બંગાળા પ્રાંતમાં બહાર સૂધી તેમની હદ છે. એ પ્રાંતો અર્દ્ધ ચંદ્રાકાર છે તેમાં અયોધ્યા દેશ આવેલોછે. એ અર્દ્ધચંદ્રાકારના પશ્ચિમ ફાંટાની તથા તિબેટની વચ્ચે હિમાલય પર્વત છે, અને પૂર્વ ફાંટો નેપાળ સૂધી ગયેલો છે. દક્ષિણે છેક મધ્ય પ્રાંતોના સાગર જિલ્લાની લગોલગ

ગ્વાલિયર અને બુંદેલખંડની વચ્ચે એના તાબાની સાંકડી ભૂમિ છે. બીજે ઠેકાણે વાયવ્ય પ્રાંતોના બાકીના દક્ષિણ ભાગની મર્યાદા મધ્યહિંદ એજન્સિ અને બંગાળા ઈલાકાના તાબાના છોટા નાગપુરથી થઈછે.

એ પ્રાંતોનું ક્ષેત્રફળ ૮૨,૦૦૦ ચોરસ મૈલ કરતાં વધારે છે અને લગભગ ૩,૧૦,૦૦,૦૦૦ માણસની વસ્તી છે. વળી એમાં બે દેશી રાજ્યો છે તેઓનું વર્ણન આગળ આવશે.

એ પ્રાંતોના ત્રણ સ્વાભાવિક ભાગ છે,—

(१) हिमालयमां आवेलो प्रदेश, (२) जमना अने गंगानी उत्तरनो रसाळ प्रदेश, (३) जमनानी दक्षिणनो प्रदेश.

(૧) ઉત્તરે કમાઉન, ગઢવાલ, વગેરે પહાડી પ્રદેશોમાં તિબેટની સરહદપર આવેલા મોટા હિમમય પહાડો છે; પછી એ હિમમય પહાડોની સમાંતર આવેલા નીચા ડુંગરા છે; ત્યાર પછી શિવાલિક નામે નાના ડૂંગરા છે, અને છેલ્લે તિરાઈ એટલે ભેજવાળી અને પથ્થરાની ભૂમિવાળું ધાડું જંગલ છે. તિરાઈ જંગલમાં તથા ડુંગરો ઉપર મોટાં વન છે તેમાં ઈમારતી લાકડું પુષ્કળ થાયછે, તેમાં દેવદારનું લાકડું ઘણું વખણાયછે. ડૂંગરામાં લોઢાની ખાણો છે; અને બીજો તથાં ઢાળની ભૂમિ ઘણી રસાળ છે, તેમાં ચાના ભાગ છે. હિમાલયમાં ચા થાયછે તે આખી દુનિઆમાં સર્વેથી સરસ ગણાયછે.

(૨) જમના અને ગંગાની ઉત્તરના રસાળ પ્રદેશોમાં એ બંને નદીઓની વચ્ચેનો ફળદ્રૂપ દોઆબ, રોહિલખંડ (અથવા *રોહિલાનો મૂલક) અને કાશીની ઉત્તરનો પ્રદેશ છે. છેલ્લા બે પ્રદેશો ગંગાની ઉત્તરે છે અને તેમની વચ્ચે અયોધ્યા પ્રાંત છે. એ બે મોટી નદીઓ હિમાલયમાંથી નીકળીને ધીમે ધીમે પૂર્વે તરફ વળી આખા દેશમાં ફરી વળેછે. ગંગાની પશ્ચિમે ગઢવાળમાં જમનાનું મૂળ છે. ચંબલ, બતવા, અને રજપૂત સંસ્થાનો, મધ્ય હિંદુસ્તાન અને બુંદેલખંડના પૂર્વ ભાગ તરફ વહેતી બીજી નદીઓ એને જમણા કાંઠાપર મળેછે. બુંદેલખંડના ડૂંગરાની શાખાઓ એને આંતરે છે તેથી પાછી વળી જમના નદી અલાહાબાદમાં ગંગાને મળેછે.

જમના નદીના જમણા કાંઠાપર दिल्ली, मथुरा નામે પવિત્ર ધામ, आग्रा અને काल्पी એ મુખ્ય શહેરો છે, અને ડાબા કાંઠાપર इटावा અને अलाहबाद મુખ્ય છે. ગંગાનું મૂળ પણ ગઢવાલમાં છે. रामगंगा, गोमती, गोगरा, વગેરે ઘણી નદીઓ ડાબા કાંઠાપર એને મળેછે. ગંગાના કાંઠાપર अनुप શહેર, फत्तेहगढ, कानपुर, अलाहबाद, मीरजापुर, काशी† અને गाज़ीपुर મુખ્ય શહેરો છે. રામગંગા તિરાઈમાં ઉત્પન્ન થઈ રોહિલખંડમાં અને અયોધ્યાના થોડાક ભાગમાં વહેછે અને પછી કનોજ નામે હિંદુલોકના પ્રાચીન શહેર આગળ ગંગાને મળેછે. ગોમતીનદી

* એ અફગાન લોકના વંશના છે.

† એનું બીજું નામ વણારશી નગરી ને તે ઉપરથી હિંદીમાં બનારસ છે.

પણ ડૂંગરાની ભેજવાળી ભૂમિમાંથી ઉત્પન્ન થઈને અયોધ્યામાંના લકનૌ શહેર આગળ વહી ગંગાને મળેછે. પૂર્વે ગોગરા નદી હિમાલયમાં ઉત્પન્ન થાયછે, તેને નેપાળ અને અયોધ્યામાંથી ઘણી નદીઓ મળેછે. જ્યાં ગંગા જોડે સંગમ થાયછે ત્યાં તે લગભગ ગંગાના જેવડી દેખાયછે. આ મોટી નદીઓ સિવાય રોહિલખંડ અને દોઆબમાં ઘણાં ઝીલો કે સ્વાભાવિક સરોવરો છે, અને ખેતરોમાં પાણી પૂરૂં પાડવા માટે સરકારે ઘણી નહેરો ખોદેલીછે.

(૩) જમનાની દક્ષિણમાં કાંઠાની પાસેની ભૂમિ રસાળ છે, પરંતુ વિંધ્યા અને કેમુનની થડમાં ડુંગરા અને જંગલો આવેછે. પહાડી પ્રદેશોની ખીણો અને મેદાનોમાં નદીઓ કે તળાવો હોયછે ત્યાં ખેતી થાયછે. એ પ્રદેશમાં ઉપર કહેલો ગ્વાલિયર અને બુંદેલખંડની વચ્ચે આવેલો મૂલક છે તેમાં બેટવા નદી તથા ઝાંસી શહેર છે; વળી એમાં જમના સમીપ બાંદાનો મૂલક તથા મિરજાપોરની દક્ષિણનો દેશ છે. એ દક્ષિણ દેશમાં સોન નદી વહેછે.

હિમાલયનાં સુંદર જંગલોમાં તથા જમનાની દક્ષિણના ડુંગરોમાં સાગ અને વાંસ થાયછે, તે સિવાય વાયવ્ય પ્રાંતોમાં ઝાડો થોડાંજ ઊગેછે. પરંતુ દોઆબમાં મહુડાં થાયછે અને કાશીની આસપાસ તથા રોહિલખંડમાં આંબા પુષ્કળ ઊગેછે. જ્યાં ડુંગરા નથી એવા મેદાનમાં ઘઉં, જવ, જુવાર, અને બાજરી પુષ્કળ થાયછે, અને દક્ષિણે કાશીની આસપાસ તથા રોહિલખંડના બરેલી જિલ્લામાં ડાંગર પુષ્કળ થાયછે. તલ, દીવેલી વગેરે તેલવાળાં બીઆં, રૂ, ગળી, કસુંબો, ખાંડ, લાખ અને સૂરોખાર પરદેશ ખાતે પુષ્કળ ચડેછે. કાનપુરમાં ચામડાંની વસ્તુઓ તથા કાશીમાં કીનખાબનો વણાટ માત્ર સારો થાયછે. હરકોઈ મોટા શહેરમાં તાંબાં પીતળનાં વાસણ અને દેશી કાપડ બનેછે. પરદેશમાંથી મીઠું, ધાતુ, ઇંગ્રેજી કાપડાદિ પરચૂરણ સામાન, તેજાના, અને ઇંગ્રેજી માલ એ પ્રાંતોમાં આવેછે. કલકત્તાની રેલવે એ પ્રાંતોમાં ગાજીપુરથી દિલ્લી સુધી એટલે ૫૩૪ મેલ સુધી બાંધીછે, અને દિલ્લી પાસે ગઝીઆબાદથી મીરત અને સહારણપુરમાં થઈ પંજાબ સુધી એટલે ૧૨૩ મેલ સુધી બાંધીછે. મુંબઈથી જબલપોર સુધીની રેલવે અલાહાબાદ આગળ એની સાથે જોડાયછે. જૈનપુરમાં થઈને કાશીથી અયોધ્યામાં ફૈજાબાદ સુધી, કાનપુરથી અયોધ્યાના લકનૌ સુધી. પછી શાહજહાનપુરમાં થઈને બરેલી સુધી, અલીગઢથી બરેલી અને મુરાદાબાદ સુધી, આગ્રાથી મધ્ય હિંદુસ્તાનમાં ગ્વાલિયર સુધી અને આગ્રાથી રજપૂત સંસ્થાનોમાં જેપુર અને અજમેર સુધી નવી રેલવે બંધાઈછે. એ સિવાય સાધારણ રસ્તાની સડકો બાંધીછે, ને વળી ગંગા અને બીજી નદીઓમાં વહાણો ચાલેછે.

સપાટ પ્રદેશની હવા સારી છે, પરંતુ આપણા કરતાં ટાઢ અને તડકો વિશેષ પડેછે. જૂન મહીનાની આખરથી તે અકટોબરની શરૂઆત સુધી પૂર્વમાંથી વરસાદ આવેછે. વાયવ્ય પ્રાંતોના પૂર્વ ભાગમાં કાશી, ગાજીપુર, મિરજાપુર, જૈનપુર, અને આઝિમપુર છે. એ ભાગ સને ૧૭૭૫ માં અયોધ્યાના નવાબે ઇંગ્રેજને આપ્યો. નવાબનું

ઇંગ્રેજ રક્ષણ કરે તેના પેટામાં તેણે સન ૧૮૦૧ માં ગોરખપુર, બસ્તી, આઝિમપુરનો બાકીનો ભાગ, એટા સૂધીનો દોઆબ, અને રોહિલખંડ આપી દીધા. દિલ્લીપ્રાંત અને જમનાની પશ્ચિમનો મૂલક, જે હાલમાં પંજાબમાં છે તે, તથા દોઆબનો બાકીનો ભાગ સિંધિઆ પાસેથી સન ૧૮૦૩ માં જીતી લીધો. રોહિલખંડની ઉત્તરના પહાડી પ્રદેશો નેપાળ પાસેથી સને ૧૮૧૫ માં જીતી લીધા તથા ઝાંસી અને જમનાની દક્ષિણના પહાડી પ્રદેશો બીજા મૂલકના સાટામાં કે દંડ દાખલ અથવા નવારસીઆ હોવાથી છેક હાલમાં મળ્યાછે.

વાયવ્ય પ્રાંતોની જૂની રાજધાનીનું શહેર आग्रा હતું. એ પ્રથમ મુગલ પાદશાહોની રાજધાની હતી. તાજમહાલ વગેરે ઇમારતોને માટે એ પ્રસિદ્ધ છે. આગ્રાથી છ મૈલ દૂર અકબર પાદશાહની કબર છે. હાલમાં લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નરની રાજધાની अलाहाबाद (પ્રયાગ) માં છે.

હિમાલયમાં વસનારી કેટલીક જાતો તિબેટના લોકોને થોડીક મળતી છે તથા મિરજાપુરની દક્ષિણે ડુંગરોમાં વસનારી જાતો સિવાય વાયવ્ય પ્રાંતોના લોકો હિંદી કે ઉર્દુ ભાષા બોલેછે. ઉર્દુ ભાષા હિંદીને મળતી છે, પરંતુ હિંદુઓ જોડે રાજ કરનારા મુસલમાન મળી જવાથી ઉર્દુમાં આરબી અને ફારસી શબ્દો ઘણા છે. મોટાં શહેરોમાં ઘણા લોકો ઉર્દુ ભાષા બોલેછે, અને ગામોમાં હિંદી બોલનાર વધારે છે.

देशी राज्यो.

કાશીનો રાજા આસપાસનાં કેટલાંક ગામોનો જમીનદાર છે, તે સિવાય રામપૂર અને તેહરીના રાજાઓ લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નરના તાબામાં છે. રામપૂર સંસ્થાન રોહિલખંડમાં છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૯૦૦ ચોરસ મૈલ અને એમાં ૫,૦૦,૦૦૦ માણસની વસ્તી છે. એનાપર નવાબનો અમલ છે. તે નવાબ પઠાણ વંશનો છે. એ સંસ્થાનમાં ઊંચી પ્રતના ચોખા અને ખાંડ થાયછે, અને એના ખેસ (દુપટા) ઘણા વખણાયછે. તેહરી સંસ્થાન ડુંગરામાં ગઢવાલમાં છે, અને રજપૂત રાજાના તાબામાં છે. રામપૂરના ક્ષેત્રફળ કરતાં એ સંસ્થાનનું ક્ષેત્રફળ વધારે છે.

अयोध्या प्रांत.*

એ પ્રાંતની ઉત્તરે નેપાળ છે, તથા બીજી બધી દિશાએ વાયવ્ય પ્રાંતો આવેલા છે. એ પ્રાંત ગંગા નદીના કાંઠાના પ્રદેશનો ભાગ છે. ઘણાં મૈલ સૂધી એની તથા વાયવ્ય પ્રાંતની વચ્ચે ગંગા નદી આવેલી છે. ગંગાને મળનારી रामगंगा, सई, गोमती, અને गोगरा નદીઓ તથા બીજી નાની નદીઓ એ પ્રાંતની અગ્નિકોણના ભાગમાં વહેછે, અને તેમનું પાણી ખેતીમાં લેવાયછે. એમાંની કેટલીક નદીઓમાં ઘણા મૈલસૂધી વહાણો ચાલેછે. મોટામાં મોટી गोगरा ન-

---

*એ પ્રાંત હાલમાં વાયવ્ય પ્રાંતોમાં ભેલી દીધો છે, અને મુખ્ય શહેર અલાહબાદ છે.

દી ગંગાની પેઠે હિમાલયમાંથી નીકળેછે અને તેને મળનારી નદીઓમાં સૌથી મોટી રાપતી છે. એ પ્રાંતમાંની રેલવે વિષે આગળ કહેલું છે.

એ પ્રાંતનું ક્ષેત્રફળ ૨૩,૯૩૦ ચોરસ મૈલ તથા ૧,૧૨,૨૦,૦૦૦ માણસની વસ્તી છે. આખી દુનિઆમાં બીજા હરકોઈ દેશ કરતાં જમીનના વિસ્તારના પ્રમાણમાં એ પ્રાંતની વસ્તી વધારે ઘાડી ગણાયછે. એ પ્રાંતમાં એકે પર્વત નથી, પરંતુ ઉત્તરે નેપાળના ડુંગરોની લગોલગ હોવાથી એ પ્રાંતમાં તિરાઈ કે મોટાં વન છે તથા ડુંગરાની તળેટીની ભૂમિ છબછબાં પાણીવાળી છે. તિરાઈની દક્ષિણે નદીઓની વચ્ચે ઊંચા ટેકરા છે, તેમની કોર ઉપર ઘણું કરીને સાલ, સીસમ, અને બીજાં ઝાડો પુષ્કળ ઊગેલાંછે. આ ટેકરાની દક્ષિણે અયોધ્યાનું વિશાળ મેદાન છે, તેમાં ઊંડી નદીઓ વહેછે. એ નદીઓના ઊંડાં પાત્ર ઊંચા હિમાલયમાંથી વહેતી નદીઓના વેગે કરીને ધીમે ધીમે ખોદાઈને બન્યાંછે. આ પ્રદેશ અતિ રસાળ છે. તેમાં પાક પુષ્કળ થાયછે; આંબા અને મહુડાંની વાડીઓ ઘણી છે, અને ખેતરોમાં પાણી પૂરું પાડવા માટે ઝીલો કે તળાવો તથા કૂવાઓ ઘણાંછે. એ પ્રાંતની હવા પંજાબ તથા વાયવ્ય પ્રાંતોના જેવી છે, પરંતુ તેમના જેટલી અતિ ટાઢ અને તડકો પડતો નથી.

એ પ્રાંતમાંથી ઘઉં અને બીજું ધાન્ય તથા ખાંડ, તલ, દીવેલી વગેરે તેલી પદાર્થો પરદેશ ખાતે પુષ્કળ જાયછે. એ પ્રાંતમાં ચોખા અને તમાકુ સારો થાયછે. થોડુંક રૂ, અફીણ, ગળી, વગેરે પણ ઊગેછે. લોકનો મુખ્ય ઉદ્યમ ખેતી છે. દેશી કાપડ તથા બીજો સામાન દરેક ઠેકાણે થોડો ઘણો બને છે, તે સિવાય બીજો ઉમદો બનતો નથી. પહેલાં ફૈજાબાદની પાસે મલમલ સારી વણાતી. એમાં ઉપયોગી ધાતુની ખાણો નથી, પરંતુ એમાં વાયવ્ય પ્રાંતોની પેઠે મડીઆ કંકર જડેછે.

અયોધ્યા તથા વાયવ્ય પ્રાંતોના કેટલાક મૂલક ઉપર દિલ્હીના પાદશાહના વજીરનો અમલ હતો. એ વજીરે સને ૧૮૧૯ માં પાદશાહની તાબેદારી છોડી દીધી, અને ઇંગ્રેજ સરકારે તેની સ્વતંત્રતા પાદશાહકને સ્વીકારાવી. સને ૧૮૧૬ માં ઇંગ્રેજે ઉત્તરમાં નેપાળ પાસેથી જીતેલા મૂલકમાંથી કેટલોક ભાગ એ નવાબના વજીરને આપ્યો હતો. રાજ્યની અવ્યવસ્થાને લીધે તથા લૂટારાના હાથમાંથી બચવાને ખેડૂત લોકે અરજ કર્યાથી જે તાલુકદારોએ બળે તથા તેમના અનુમતે ધીમે ધીમે પ્રાંતમાંનાં ઘણાંખરાં ગામોનો કબજો કરી લીધો હતો તેમની જોડે વારંવાર થતી વરવાડને લીધે નવાબને સને ૧૮૫૬ માં ઇંગ્રેજે પદભ્રષ્ટ કર્યો. હાલમાં તેને ૧૨ લાખ રૂપિઆનું વર્ષાસન મળેછે, અને એ પ્રાંત મુખ્ય કમિશનરના હાથ તળેછે.

એ પ્રાંતની રાજધાની લકનૌ ગોમતીના કાંઠાપર છે. બીજું મોટું શહેર ફૈજાબાદ છે. ફૈજાબાદની પાસે જૂનું અયોધ્યા શહેર છે.

એ અયોધ્યા શહેરમાં રામનો જન્મ થયો હતો. એ શહેર મનુએ વસાવેલું એવું રામાયણમાં કહેલું છે. આશરે ઈ. સ. પૂર્વે ૧૪૨૬ માં મહાભારતના મોટા યુદ્ધમાં રામનું અયોધ્યા શહેર નાશ પામ્યું, તથા તે ઈ. સ. ૭૮ માં વિક્રમાદિત્યે ફરી વસાવ્યું

એવું કહેવાયછે. બીજાં પ્રસિદ્ધ શહેરોનાં ખંડેરો અયોધ્યા પ્રાંતમાં છે તેમાંના કેટલાંક બૌદ્ધમતવાળાઓનાં હતાં. એ પ્રાંતના લોક મુખ્યત્વે ઉર્દુ બોલી બોલેછે.

મુખ્ય કમિશનરના તાબા હેઠળ એ પ્રાંતના ૪ મોટા ભાગ કર્યાછે,—ઉત્તરે (૧) फैजाबाद અને (૨) सितापूर, તથા દક્ષિણે (૩) लकनौ અને (૪) रायबरेली.

बंगाळा इलाको.

એ પ્રાંત લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નરના અધિકાર હેઠળ છે. ભરતખંડના વિભાગોમાં એ ઇલાકો સર્વથી મોટો અને રસાળ છે. એમાં શુદ્ધ बंगाळा, बहार, ओरिसा (ओडीआ), અને छोटा नागपुर છે. એની ઉત્તરે નેપાળ, સિકિમ અને ઇંગ્રેજનો આસામ પ્રાંત તથા પૂર્વે મણિપુરનું દેશી રાજ્ય છે. એની અને બ્રહ્મદેશાની વચ્ચે લુશૈ અને બીજી પહાડી જાતોનો મૂલક, આરાકાનના ડુંગરો અને નાફ નદી છે; દક્ષિણે બંગાળી ઉપસાગર અને મદ્રાસ ઇલાકો, અને પશ્ચિમે મધ્ય પ્રાંતો, રેવા, અને વાયવ્ય પ્રાંતો છે.

એ ઇલાકાનું ક્ષેત્રફળ આશરે ૧,૭૦,૦૦૦ ચોરસ મૈલ અને ૬,૫૦,૦૦,૦૦૦ માણસની વસ્તી છે. એ સિવાય એમાં બીજાં ઘણાં ખંડીઆં રાજ્યો તથા જાતો છે તેમનું વર્ણન આગળ આવશે.

એ ઇલાકામાં વાયવ્ય તરફ ગંગાનો સપાટ પ્રદેશ તથા ઇશાન તરફ બ્રહ્મપુત્રનો સપાટ પ્રદેશ છે. એ બે પ્રદેશોનો મેળાપ શુદ્ધ બંગાળાની નીચી ભૂમિમાં થાયછે.

શુદ્ધ બંગાળ દેશ હિમાલય અને દરિયા વચ્ચે મોટું મેદાન છે. એની ત્રણ બાજુએ જમીન આવેલીછે. દક્ષિણે બંગાળી સમુદ્ર છે. ઉત્તરે હિમાલય (એમાં દાર્જિલિંગ છે,) પૂર્વે કાચર, ટિપરા, અને ચિતાગોંગના ડુંગરા, અને પશ્ચિમે છોટા નાગપૂર તથા બહાર પ્રાંતની દક્ષિણ સરહદની ઊંચી ભૂમિ વગેરે પહાડી પ્રદેશો છે. બીજું મોટું મેદાન રાજમહાલ ડૂંગરોની પશ્ચિમે અને શુદ્ધ બંગાળા અને વાયવ્ય પ્રાંતોની વચ્ચે બહાર દેશછે. બહારમાં તિર્હૂત, પાટણા, ગયા, અને બીજા અપ્રસિદ્ધ પ્રાંતો છે. ઓઢીઆ દેશ એ પ્રાચીન હિંદુરાજ્યનું નામ છે. હાલમાં શુદ્ધ બંગાળા અને મદ્રાસ ઇલાકાની વચ્ચે દરિયાના કાંઠાપરનો લાંબો સપાટ પ્રદેશ અને ખંડીઆ મહાલ નામે મોટા પહાડી મૂલકને ઓઢીઆ કહેછે. છોટા નાગપૂર એ બહાર અને ઓઢીઆની વચ્ચે પહાડી મૂલક છે.

મુખ્ય પર્વતો—हिमालयनो થોડો ભાગ, राजमहाल, છોટા ના-

ગપુર તથા ઓઢીઆના ડુંગરા.

મુખ્ય નદીઓ—गंगा, गोगरा, सोन, गंडकी, कुशी, दामोदा, भागीरथी, हुगली, ब्रह्मपुत्र, सूरमा, महानदी, वैतरणी, ब्राह्मणी, વગેરે.

ગંગા—એ નદી વાયવ્ય પ્રાંતોમાંથી નીકળી એ પ્રાંતના ગાજીપૂર પાસે વહેછે. થોડેક છેટે ગયા પછી ઉત્તરે પાટણા પાસે ગોગરા, દક્ષિણે સોન, અને ફરી ઉત્તરે ગંડકી નદી એને મળેછે. ગંગા પૂર્વ તરફ આડકતરી વહેછે. પછી ભાગલપુર પાસે કુશી તેને મલેછે; ત્યાર પછી રાજમહાલ ડુંગરોને ફરી વળી તે લગભગ દક્ષિણમાં વહેછે, અને આગળ જતાં તેમાંથી ભાગીરથી છૂટી પડી આગળ વધેછે તેનું નામ હુગલી પડયુંછે. ગંગાનાં અનેક મુખો કરતાં એ વહાણ ચલાવવાને બહુ અનુકૂળ છે, અને મુખ્ય પ્રવાહ ગોવલંદોની અગ્નિકોણ તરફ વહેછે. તે ઠેકાણે બ્રહ્મપુત્રનો મુખ્ય પ્રવાહ જે જમુના તે તેને મળેછે. એ રીતે એકઠું થયેલું જળ અનેક મુખે બંગાળી ઉપસાગરમાં ભળેછે.

બ્રહ્મપુત્ર—*એ નદ આસામના ગારો ડૂંગરાને ફરી વળી બંગાળામાં પેસેછે, અને દક્ષિણમાં વહી ગોવલંદો આગળ ગંગાને મળેછે. એ બેનાં મુખ આગળ રસાળ પ્રદેશો અને દરિયાની વચ્ચે સુંદરવન નામે પ્રદેશ છે ત્યાંની હવા સિંધુ નદીના મુખ આગળના પ્રદેશની હવાની પેઠે રોગી છે. એ પ્રદેશ તદન જંગલો અને ભેજવાળો છે તેમાં જંગલી જનાવરો બહુ વસેછે.

સૂરમા—એ નદી કાચર ડુંગરામાંથી નીકળી સિલહટ્ટની પશ્ચિમે વહેછે; અને પછી દક્ષિણમાં વહી બ્રહ્મપુત્ર નદના એક ફાંટાને મળેછે. એ રીતે એકઠાં થયેલાં જળને મેઘના કહેછે. ઘણા મેલ સૂધી એ નદીમાં વહાણો ચાલી શકેછે.

ચિતાગોંગમાંની ઘણી નદીઓ ડુંગરોમાંથી નીકળી બંગાળાના ઉપસાગરને મળેછે.

ગંગાની હુગલી શાખાને પશ્ચિમ બાજુએ દામોદા, રૂપનારાયણ, અને કુશી મળેછે. એ ત્રણે છોટા નાગપુરમાં ઉત્પન્ન થાયછે. છેક દક્ષિણમાં સુવર્ણરેખા, વૈતરણી, અને બ્રાહ્મણી છોટા નાગપુરમાં અને મોટી મહાનદી મધ્ય પ્રાંતોમાં ઉત્પન્ન થાયછે. એ નદીઓ ઓઢીઆમાં થઈને બંગાળાના ઉપસાગરને મળેછે.

દાર્જિલિંગની આસપાસનો હિમાલયનો થોડોક ભાગ એ પ્રાંતમાં આવેલોછે. એ ભાગ સને ૧૮૩૮ માં સિકિમના રાજાએ ઇંગ્રેજને આપ્યો. એ ડુંગરોમાં સ્લેટ, લોઢું, અને ત્રાંબાની ખાણો છે. બહાર પ્રાંતમાં ગંગાના કાંઠાપર આવેલા રાજમહાલ ડુંગરો છોટા નાગપુર માંહેલા પહાડો તથા સાતપૂડા પર્વતની શાખા છે. રાજમહાલ ડુંગરોમાં અને છોટા નાગપુર જે તદન પહાડી અને જંગલથી ભરપૂર છે તેમાં કોયલા અને લોઢાની ખાણો છે. શુદ્ધ બંગાળા પ્રાંતમાં બર્દવાન જિલ્લાના રાણીગંજ શહેરમાં તથા છોટા નાગપુર અને બહાર પ્રાંતની સરહદ આગળ સર્વથી સરસ ખાણો છે. વળી ઓઢીઆની પ-

* તિબેટનું વર્ણન જુઓ.

શ્ચિમે અને છોટા નાગપુરની દક્ષિણે ખંડીઆ મહાલો છે તેઓ પહાડી છે અને તેમાં ઉત્તરથી નૈરૃત્ય સૂધી કીમતી સાલનાં જંગલો છે. બંગાળાની પૂર્વના ડુંગરોમાં જંગલ છે, અને કોયલા તથા લોઢાની ખાણો છે.

બંગાળા પ્રાંતમાં ચિલકા નામે એકજ સરોવર ઓઢીઆની નૈરૃત્યમાં છે, તથાપિ મોટાં ઝીલો કે છાછર તળાવો ઘણાં છે, ચિલકા સરોવરને તીરે તથા ઓઢીઆના દરિયા કાંઠે પુષ્કળ મીઠું પકવવામાં આવેછે. એ પ્રાંતના સપાટ પ્રદેશમાં વરસના ઘણા ભાગમાં તાપ બહુ પડેછે અને વામાં ભેજ ઘણો રહેછે. કોઈ કોઈવાર વરસાદ નહિ વરસ્યાથી પાણીની તંગી તથા દુકાળ પડેછે, તોપણ ઘણું કરીને વરસાદ ઠીક છે. મેદાનોમાં જૂનથી અકટોબર સૂધી અગ્નિકોણમાંથી વરસાદ વરસેછે. પાધર જમીનમાં મોટી નદીઓ હોવાથી તથા સરકારે ઘણી નહેરો ખોદાવ્યાથી ડાંગર પુષ્કળ પાકેછે. જૂદી જૂદી ૠતુઓમાં જૂદી જૂદી જાતનાં ધાન્ય પાકેછે, અને ભિન્ન ભિન્ન વાવેતર થાયછે. લોકનો મુખ્ય ખોરાક ચોખા છે. દાળ, ભાત, માંછલાં અને શાક રાંધી સ્વાદિષ્ટ કરવા માટે તેલ, મીઠું, તેજાના અને બીજો મસાલો નાંખીને ખાયછે. દરેક ભાગમાં જૂદી જૂદી જાતની શાકભાજી ઊગેછે. બહાર પ્રાંતથી અને ઉત્તરના દેશોમાંથી દરિયાને રસ્તે પરદેશો ખાતે ચોખા પુષ્કળ જાયછે. દાળ અને ચોખા સિવાય બહાર પ્રાંતમાં ઘઉં, જવ, મકાઇ, બાજરી, અને હલકી જાતનાં ધાન્ય પાકેછે. છોટા નાગપુર અને બીજા પહાડી મૂલકમાં વસનારા લોકનો એ મુખ્ય ખોરાક છે. આપણા દેશમાં ઊનાળામાં જે ફળ થાયછે તે ત્યાં પણ થાયછે. ફણસ, કેળ, અને આંબાનાં વૃક્ષ સાધારણ છે. કોરી ભૂમિમાં પાન અને સોપારી થાયછે. પૂર્વ બંગાળામાં નારંગી અને નાળિએરનાં ઝાડોની વાડીઓ પુષ્કળ છે. ચોખા, ગળી, અફીણ અને સણ, એ વેપારની જણસોમાં મુખ્ય છે. મુખ્યત્વે કરીને ઈંગ્લાંડ તથા ચીન મોકલવાને ગળી અને અફીણ પકવેછે. ગુણો બનાવવાના ટાટ, દોરડાં વગેરે સણના થાયછે. સણના કાગળ પણ બની શકે. સણ અને બીજા રેસાઓ ઈંગ્લાંડ ખાતે પુષ્કળ જાયછે. વળી ગાંજાનાં છોડ પણ ઉગાવેછે. એ એક જાતનું સણ છે. તેને લોકો ચલમમાં પીએછે, અને બીજી કેફી વસ્તુ બનાવવાના કામમાં આણેછે. સણ કે અળશી અને તેલ નીકળે એવાં બી દેશના ખપને માટે તથા પરદેશ મોકલવા સારૂં પુષ્કળ ઉગાવેછે. ડુંગરોમાં રૂ પાકેછે તેટલું દેશમાં બસ થતું નથી માટે હરવર્ષે દેશમાં ઈંગ્રેજી કાપડ પુષ્કળ આવેછે. ગોળ, ખાંડ વગેરે કરવા માટે શેરડી પુષ્કળ પકવેછે. દક્ષિણે ખજૂરીઓની વધારે પેદાશ હોવાથી માત્ર તે ઠેકાણે શેરડી પકવતા નથી. દેશના ખપને અર્થે હરેક ઠેકાણે તમાકુ પકવેછે, અને કેટલોક બ્રહ્મદેશ મોકલવામાં આવેછે. બંગાળા પ્રાંતની પૂર્વે ઊંચી ભૂમિમાં તથા છોટા નાગપુરમાં ઊંચી જાતનો ચા ઊગેછે. વળી શેતુરનાં ઝાડ ઊગેછે તેવડે હીર ઉત્પન્ન કરનારા કીડાનું પોષણ થાયછે, તેથી રેશમ પુષ્કળ બનેછે. વેપારની બીજી જણસોમાં સુરોખાર અને પાધર જગ્યામાં ઊગતી કસુંબી છે; જંગલો અને ડુંગરોમાં રબરનાં ઝાડ ઊગેછે. વણવાનો અને ધાતુનાં પાત્ર બનાવવાનો ધંધો ચાલેછે. ગળી, સણ વગેરે બનેછે તે સિવાય ખાસ કારિગરીને માટે કેટલાંક સ્થળ પ્રસિદ્ધ છે. મૂર્શીદાબાદમાં રેશમી કાપડ અને હાથીદાંતનો સામાન અને સોનારૂપાનો ઘાટ સારો બનેછે. અને ઢાકાની મલમલ, કાપડ, અને સાબુ વખણાય છે. વહાણ બાંધવાનું અને સુતારનું કામ ચિતાગોંગ (ચિત્તગામ) માં સારૂં થાયછે અને મોંગીરમાં સૂતાર અને લુહાર કામ સારૂં થાયછે. એ પ્રાંતમાં ઘણી રેલવેની સડકો બાંધેલીછે. મુંબઈ અને અલાહાબાદની મોટી સડક ગંગાના કાંઠા-

ના પ્રદેશમાં અને કલકત્તાની પેલીમર મતલાહ શાખા આગળ કલકત્તા સુધી જાયછે. વળી બીજી સડક પાટણાની દક્ષિણના એક સ્થળથી રાણીગંજમાં થઈને કલકત્તા સુધી જાયછે. ગોવલંદાની ઉત્તરે કલકત્તાથી બીજી સડક બાંધેલીછે. એ સડક દાર્જિલિંગ સુધી વધારવાની છે. એ સર્વે રેલવે સિવાય મોટી નદીઓમાં વહાણો ચાલેછે તેથી વેપાર ઠીક ચાલેછે.

બંગાળા ઈલાકાની રાજધાની कलकत्ता હુગલી નદીના કાંઠાપર છે. धाका, मूर्शीदाबाद, पाटणा, कटक, जगन्नाथ મુખ્ય શહેર છે.

કલકત્તા શહેરની વસ્તી* ૪,૪૮,૦૦૦ માણસની છે. કલકત્તા અને તેની આસપાસને કેટલોક મૂલક સને ૧૬૯૮ માં મુગલ પાદશાહ પાસેથી વેચાતો લીધો. શુદ્ધ બંગાળામાં બીજું મોટું શહેર ધાકા છે. કલકત્તાની ઉત્તરે મૂર્શીદાબાદ છે. એ અસલ બંગાળાના નવાબોની રાજધાની હતી. પ્રથમ બંગાળાના નવાબ દિલ્હીના પાદશાહોના નોકર હતા, પરંતુ તેમણે તેની તાબેદારી છોડી દીધી, સને ૧૭૬૫ માં શુદ્ધ બંગાળા અને બહાર પ્રાંત પાદશાહે નવાબને બદલે ઈંગ્રેજને આપી દીધા. બહાર પ્રાંતમાં મોટામાં મોટું શહેર પાટણા છે. ઓઢીઆમાં મહાનદીને કાંઠે કટક અને કટકની દક્ષિણે જગન્નાથ છે. છોટા નાગપુરમાં કાંચી છે. નાગપુરના રાજાએ ઓઢીઆ અને છોટા નાગપુર આપી દીધા.

એ ઈલાકામાં कलकत्ता, मतलाह, चितागोंग (ચિત્તગામ) અને कटक એ ચાર મુખ્ય બંદરો છે.

બંગાળા ઈલાકામાંના શુદ્ધ બંગાળામાં આશરે ૩,૭૦,૦૦,૦૦૦ માણસની વસ્તી છે, અને તેમાં બંગાળી બોલી બોલાયછે. બહારની વસ્તી ૨,૦૦,૦૦,૦૦૦ છે ને તેમાં હિંદી કે ઉર્દુ ચાલેછે. ઓઢીઆ અને ખંડીઆ મહાલોની વસ્તી ૪૦,૦૦,૦૦૦ છે ને ત્યાંની ઓઢી બોલી છે, અને છોટા નાગપુરમાં ઓઢી અને હિંદુસ્તાની ભાષા બોલાયછે.

खंडीआं संस्थानो अने जातो.

ખંડીઆ સંસ્થાનોનું ક્ષેત્રફળ આશરે ૩૮,૦૦૦ ચોરસ મૈલ અને વસ્તી ૨૦,૦૦,૦૦૦ માણસની છે. એ સંસ્થાનોમાં નેપાળ અને ભૂતાનની વચ્ચે હિમાલયમાં સિકિમનું બૌદ્ધ સંસ્થાન (એ પર રાજાનો અમલ છે અને ત્યાંના રહેવાશીઓ તિબેટના લોકને મળતા આવેછે), અને ઉત્તરે સિકિમની લગોલગ આવેલો દેશ છે. સિકિમની દક્ષિણે કુચબહાર નામે નાનું સંસ્થાન છે. એ સંસ્થાન અને સિકિમની વચ્ચે સને ૧૮૬૫ માં ભૂતાનમાંથી જીતેલો નાનો મૂલક આવેલોછે. બંગાળાની પૂર્વે તિપરા અને ચિતાગોંગના ડુંગરામાં બીજાં ઘણાં નાનાં સંસ્થાનો છે. એ પર્વતોમાં વસનારા લોકો અડધા આર્ય અને અડધા બ્રહ્મી છે. ખંડીઆં સંસ્થાનો અને છોટા નાગપુરમાં બીજાં ઘણાં સંસ્થાનો છે તે વિષે આગળ કહેલું છે. બહાર પ્રાંતના અગ્નિકોણના રાજમહાલ પહાડોમાં સોંથલ જાત વસેછે. સોંથલ જાત અને ખંડીઆ મહાલ તથા છોટા નાગપુરની પહાડી જાતો અનાર્ય અસલી છે. અને પોતાની જૂદી ભાષા બોલેછે.

---

* પરાં મળી કલકત્તામાં ૮,૯૨,૦૦૦ કરતાં વધારે માણસની વસ્તી છે.

आसाम.

એ દેશનું ક્ષેત્રફળ ૫૩,૦૦૦ ચોરસ મૈલ કરતાં વધારે છે. એ-માંની લગભગ ૩૦,૦૦૦ મૈલ ભૂમિ ઇંગ્રેજના તાબામાં છે; તેપર હુકુમત કરનારને મુખ્ય કમિશનર કહેછે. બાકીનો દેશ ઇંગ્રેજ તા-બાની પહાડી જાતોનોછે. આખા દેશની વસ્તી સુમારે ૨૫,૦૦,૦૦૦ માણસની છે (પહાડમાં વસનારી જાતોનું વસ્તી પત્રક કર્યું નથી). એ દેશ ભરતખંડની ઈશાન કોણમાં છે. એની ઉત્તરે ભૂતાન અને હિમાલયમાં વસનારી કેટલીક સ્વતંત્ર જાતિઓનો મૂલક, દક્ષિણે અને પશ્ચિમે બંગાળા, તથા પૂર્વે બ્રહ્મદેશના ડુંગરામાંનો મણિપૂર પ્રાંત તથા કેટલાક પહાડી સ્વતંત્ર લોકનો મૂલક છે. એમાં બ્રહ્મપુત્ર નદ વહેછે, અને એનું મુખ્ય નગર ગૌહત્તી છે.

બ્રહ્મપુત્ર નદના કાંઠાનો પ્રદેશ, તથા તેની આસપાસના પહાડી પ્રદેશો મળી એ પ્રાંત થયેલો છે. તિબેટમાં થઈને પૂર્વમાં વહી હિમાલયના પૂર્વ છેડાને બ્રહ્મપુત્ર ફરી વળેછે, અને આસામમાં થઈ છેક પશ્ચિમમાં વહેછે. બ્રહ્મદેશના પર્વતો તથા તેમને કાટખૂણે આ-વેલા ડુંગરાને લીધે એ નદનો માર્ગ એકાએક બદલાયછે. એ છેલ્લા ડુંગરાને નાગ, ખા-શીઆ, જિનતેહ, અને ગારો કહેછે. આસામ તાબાના કાચરમાં થઈને એ ડુંગરા આ-સામ, સિલહટ્ટ, અને બંગાળાના બીજા દેશો વચ્ચે આવેલાછે. ગારો ડુંગરને ફરી વળી એ નદ બંગાળાના મેદાનમાં ઊતરેછે, અને દક્ષિણે વહેછે.

આસામની ખીણનો પ્રદેશ સપાટ છે, તેમાં નીચા ડુંગરા ઘણા છે, અને વહેળા પણ પુષ્કળ છે. એમાં ખનિજ, સારા કોયલા, લોઢું અને ચુનાની ખાણો છે. ત્યાંની હવા ચાના છોડને બહુ માફક છે. વળી સારૂં રૂ, ફળ, અને શાકભાજી ઊંચી ભૂમિમાં ઊ-ગેછે. આસામની ભેંસો ઘણી વખણાયછે. એમાં માત્ર રેશમનો વણાટ, લોઢાકામ તથા માટીનાં વાસણ બનેછે.

એમાં ઘણાં ઘાડાં જંગલો છે તેમાં લાખ, રબર, વગેરે વસ્તુઓ સિવાય ઈમારત, લાકડું પુષ્કળ થાયછે. મ્હેસુરની પેઠે એ જંગલોમાં જંગલી હાથીઓનાં ટોળાં રહેછે. એવું કહેવાય છે કે દુનિઆના બીજા ભાગ કરતાં આસામના ડુંગરામાં વરસાદ વધારે વરસે છે.

સને ૧૮૨૪ માં બ્રહ્મી લોક પાસેથી એ દેશ જીતી લીધો. એમાં વસનારા લોકો પો-તાની જૂદી ભાષા બોલેછે, અને સપાટ ભૂમિમાં વસનારા લોકોની રીતભાત છેક આ-ર્યોના જેવી નથી તેમ છેક બ્રહ્મી લોકના જેવી નથી, પરંતુ પહાડી જાતો નિરાળી છે, અને મૂળ વતની જેવી દેખાયછે.

स्वतंत्र पहाडी राज्यो.

नेपाळ—એ રાજ્યોમાં નેપાળનું રાજ્ય સર્વથી મોટું છે. એ હિમાલયમાં સાંકડો પ્રદેશ છે. એની ઉત્તરે તિબેટ, દક્ષિણે વાયવ્ય પ્રાંતો, અયોધ્યા, અને બંગાળા, પશ્ચિમે વાયવ્ય પ્રાંતોમાંનો કમાઉન પ્રાંત, અને પૂર્વે સિકિમછે. એમાં ઘણા વહેળા અને કુશી નદી છે. એમાં હિમાલય પર્વતનાં ઊંચામાં ઊંચાં શિખરો જેવાં કે अवरेस्ट કે गौरीशंकर, धवलगिरि વગેરેછે. એનું મુખ્ય શહેર खटमंडु છે.

દરિયાની સપાટીથી હિમાલયની ઊંચાઈ ૨૯,૦૦૦ ફૂટ કરતાં પણ વધારે કહેવાયછે. આ ઊંચા પર્વતોની દક્ષિણે નીચા ડુંગરો છે, તેઓનાં શિખર અને ખીણો રસાળ છે, અને હવા બહુ સારી છે. આ રસાળ ભાગની દક્ષિણે જંગલો છે તેમાં કીમતી ઈમારતી લાકડાં થાયછે, અને એની દક્ષિણે તિરાઇ એટલે ભેજવાળાં વન છે. તિરાઈનો કેટલોક ભાગ નેપાળના રાજ્યમાં છે અને કેટલોક ઇંગ્રેજના મૂલકોમાં છે. નેપાળમાં ધાતુની ખાણો પુષ્કળ છે, અને કેટલાક ધાતુના ઘાટ સારા થાયછે. વસ્તીમાં તાતાર તથા તિબેટી લોક છે તેઓ અને આર્ય લોક સેળભેળ થઈ ગયાછે. એપર ગૂરખા લોક રાજ્ય કરેછે. લોકો બૌદ્ધ ધર્મ પાળેછે, અને ભરતખંડ અને તિબેટની ભાષાઓની મિશ્રિત ભાષા બોલેછે.

મુખ્ય શહેર ખટમંડુમાં મહારાજા રહેછે તેને નામે પ્રધાન રાજ ચલાવેછે. પહેલાં એ રાજ્ય ચીનના પાદશાહને તાબે હતું, પરંતુ હાલમાં સ્વતંત્ર છે. લોકો ઉદ્યમી, શૂરા, અને શરીરે દઢ છે.

भूतान—આસામ અને તિબેટની વચ્ચે બીજું પહાડી રાજ્ય भूतान છે. એની અને નેપાળની વચ્ચે सिक्किम છે.

એ રાજ્ય હિમાલયમાં છે અને તાતાર વંશની જાતોના હાથમાં છે. તેઓ બૌદ્ધ ધર્મ પાળેછે. લામા નામે બૌદ્ધ ધર્મગુરૂઓની મોટી સંખ્યાનું તથા સરદારોનું લોકને ભરણપોષણ કરવું પડેછે. એ સરદારો દર ત્રણ વરસે પોતામાંથી એકને મુખ્ય ઠરાવે છે. લોકો ઉદ્યોગી છે, પરંતુ રાજ કરનારા તેમનું રક્ષણ કરી શકતા નથી, અને ધર્મગુરૂઓ તેમનાપર જુલમ કરેછે.

નાનાં રાજ્યો—આસામની ઉત્તર સીમા ઉપર, તથા આસામ અને બંગાળાની પૂર્વ સરહદ ઉપર બ્રહ્મી એટલે તાતાર વંશની ઘણીક પહાડી જાતો વસેછે. પરંતુ તેમાંની કેટલીક ભરતખંડના બીજા ભાગોમાંની મૂળ જાતોને મળતી આવેછે. એમાંની ઉત્તરે ડફળા અને આબોર, અને પૂર્વે કૂકી અને લુશૈ જાતો વિક્રાળ છે, અને નજીક વસનારા સુધરેલા લોકોને લૂટેછે. એ પહાડોમાં મણીપુરના રાજાના તાબાનું સંસ્થાન માત્ર સુધરેલું છે.

पोर्तुगीझ तथा फ्रेंच लोकनां संस्थानो.

પોર્તુગાલના રાજાના તાબાનાં दमण, गोवा, અને दीव સંસ્થાનો વિષે આગળ મુંબઈ ઈલાકામાં કહેલું છે.

હુગલી નદીના કાંઠાપર चंद्रनगर ફ્રાન્સ દેશને કબજે છે. એ કલકત્તાથી ૧૭ મૈલને અંતરે છે. મદ્રાસ ઈલાકાના પૂર્વ કાંઠા ઉપર ત્રણ શહેરો અને તેઓની આસપાસનો કેટલોક મૂલક, તથા પશ્ચિમ કાંઠાપર એક શહેર એજ દેશને તાબે છે. એ ચાર સ્થળનાં નામ ગોદાવરીના મુખ આગળ ૧. यानान, મદ્રાસની દક્ષિણે ૨. पोंदिशरी, તથા ૩. कारिकल, અને મલબાર કાંઠાપર કાનાનોર અને કાલિકટની વચ્ચે ૪. माही છે. મુખ્ય શહેર पोंदिशरी છે.

प्रकरण ४ थुं.

यूरोपखंड.

સીમા—ઉત્તરે ઉત્તર મહાસાગર, પશ્ચિમે આટ્લાંટિક મહાસાગર, દક્ષિણે ભૂમધ્યસમુદ્ર, આર્કિપેલેગો સમુદ્ર, માર્મોરાસમુદ્ર, કાળો સમુદ્ર, અને કાકેસસપર્વત; અને પૂર્વે કાસ્પિઅનસમુદ્ર, યૂરલનદી, અને યૂરલ પર્વત છે.

યૂરોપ અને એશિઆ જોડાજોડ છે; આફ્રિકા અને યૂરોપની વચ્ચે ભૂમધ્યસમુદ્ર છે, અને અમેરિકાથી એ આટ્લાંટિક મહાસાગરે કરીને જૂદો પડેલો છે.

यूरोपखंड मांहेला देशो.

૧. ग्रेटब्रिटन અને आयर्लांद.	૬. होलांद અથવા नेधर्लांद.
૨. फ्रान्स.	૭. जर्मनि.
૩. स्पेन.	૮. डेन्मार्क.
૪. पोर्तुगाल.	૯. स्वीदन અને नार्वे.
૫. बेल्जियम.	૧૦. यूरोपी रुशिआ.

११. आस्त्रिआ અને हंगरि.
१२. स्वितझर्लांद.
१३. इटालि.
१४. यूरोपी तुर्कस्तान.
१५. ग्रीस.

यूरोपखंड मांहेला मुख्य समुद्रो.

१. श्वेतसमुद्र—રૂશિઆની ઉત્તરે છે.

२. बाल्टिकसमुद्र—સ્વીદનને જર્મનિ અને રૂશિઆથી જૂદો પાડેછે.

३. उत्तरसमुद्र અથવા जर्मनसमुद्र ઇંગ્લાંદની અને જર્મનિ, દેન્માર્ક, વગેરેની વચ્ચે છે.

४. भूमध्यसमुद्र—યૂરોપ અને આફ્રિકાની વચ્ચે છે.

५. आद्रिआटिक समुद्र—ઈટાલિ અને તુર્કસ્તાનની વચ્ચે છે.

६. आर्किपेलेगो—એ ગ્રીસ અને એશિઆઈ તુર્કસ્તાનની વચ્ચે છે.

७. मार्मोरा समुद्र—એ યૂરોપી તુર્કસ્તાન અને એશિઆઈ તુર્કસ્તાનની વચ્ચે છે.

८. काळो समुद्र—એ રૂશિઆ અને એશિઆઈ તુર્કસ્તાનની વચ્ચે છે.

९. आझोफ समुद्र—એ રૂશિઆની દક્ષિણે છે.

१०. आइरिश समुद्र તથા नार्थचानल અને सेंत ज्यार्जिस चानल એ ઇંગ્લાંદ અને આયર્લાંદની વચ્ચે છે.

११. इंग्लिश चानल એ ઈંગ્લાંદ અને ફ્રાન્સની વચ્ચે છે.

ધર્મ અને રાજ્યરીતિ—યૂરોપમાં માત્ર તુર્કસ્તાનમાં મુસલમાની રાજ્ય છે. બાકી સર્વ ઠેકાણે ખ્રિસ્તિ ધર્મ ચાલેછે. ખ્રિસ્તિ ધર્મમાં મુખ્ય ત્રણ ભેદ છે, પ્રોટેસ્ટંટ, રોમન કાથલિક, અને ગ્રીક. રૂશિઆ અને ગ્રીસના રહેવાશીઓ તથા યૂરોપી તુર્કસ્તાનના બે તૃતીયાંશ લોકો ગ્રીક ધર્મ પાળેછે; ગ્રેટબ્રિટન,હોલાંદ,જર્મનિ, દેન્માર્ક, સ્વીદન અને નાર્વે,તથા સ્વિત્ઝર્લાંદના લોકો પ્રોટેસ્ટંટ છે; અને બાકીના દેશો ઘણું કરીને રોમન કાથલિક છે.

તુર્કસ્તાન અને રૂશિઆમાં રાજાની ઇચ્છા પ્રમાણે રાજ્યવ્યવસ્થા કરવામાં આવેછે. બાકીના દેશોમાં પ્રજાની સંમતિથી કાયદા બાંધીને તે પ્રમાણે રાજા રાજ્ય કરેછે. સ્વિત્ઝર્લાંદમાં અને ફ્રાન્સમાં પ્રજાસત્તાક રાજ્યછે,તેથી લોકો જેમને પસંદ કરેછે તેઓ રાજ્ય ચલાવેછે.

૧. ग्रेट ब्रिटन અને आयर्लांद ઉપર વિક્ટોરિઆ રાણીનો અમલ છે. ગ્રેટ બ્રિટન બેટમાં ઇંગ્લાંડ અને સ્કાટ્લાંદ એ બે દેશ છે.

---

(१) इंग्लांद.

ઇંગ્લાંદના બે વિભાગ થઇ શકે, ઇંગ્લાંદ અને વેલ્સ. ઇંગ્લાંદમાં ૪૦ પરગણાં અને વેલ્સમાં ૧૨ પરગણાં છે.

મુખ્ય પર્વતો—चिविअट पहाड એ ઇંગ્લાંદ અને સ્કાટ્લાંદની વચ્ચે છે. એ સિવાય કુંબર્લાંદમાં स्काफेल અને વેલ્સમાં स्नोडन વગેરે પર્વતો છે.

મુખ્ય નદીઓ—टेम्स ઇંગ્લાંદની દક્ષિણે છે. તે જર્મન સમુદ્રને મળેછે. એને કાંઠે લંદન શહેર છે. सेवर्न એ બ્રિસ્ટલ ચાનલને મળેછે. मर्सी એ આઇરિશ સમુદ્રને મળેછે. એને કાંઠે લિવર્પૂલછે. વળી टाइन, ट्रेन्ट, हम्बर, आउस, डी, અને वाइ એ મોટી નદીઓછે.

મુખ્ય સરોવરો—डर्वेन्ट वाटर, अल्स्वॉटर, અને विन्दर्मीर.

મુખ્ય દ્વીપો—मान, आंगल्सी, અને वाइट. વળી जर्सी, गर्नेसी, आलूडर्नी અને सार्क એ ચાનલના ટાપુ છે.

મુખ્ય ભૂશિરો—लान्द्स एन्ड એ ઇંગ્લાંદનું છેક પશ્ચિમ બિંદુ અને लिझर्द એ છેક દક્ષિણ બિંદુછે. स्टार्ट અને बीचीहेद એ ઇંગ્લાંદના દક્ષિણ કાંઠાપર અને स्पर्नहेद તથા फलांबरोहेद એ ઇંગ્લાંદના પૂર્વ કાંઠાપર છે. એ સિવાય વેલ્સમાં આંગલ્સી બેટની પાસે નાના ટાપુમાં होलिहेद, વગેરે બીજી ઘણી છે.

મુખ્ય સામુદ્રધુનીઓ—मनाइની સામુદ્રની એ કાર્નાર્વન અને આંગલ્સી બેટની વચ્ચે છે. दोवरની સામુદ્રધુની એ જર્મન સમુદ્ર અને ઇંગ્લિશ ચાનલને જોડેછે.

મુખ્ય અખાતો—साल्वेफर्थ, मोरीकांबी, ब्रिस्टलचानल, कार्दीगन, वाश, વગેરે.

ઇંગ્લાંદનાં મુખ્ય શાહેરો—लंदन એ રાજધાનીનું શાહેર ટેમ્સ નદી ઉપર છે. એ દુનિઆમાં મોટામાં મોટું શાહેર છે. लिवर्पूल એ મર્સી નદી ઉપર મોટું બંદર છે. मान्चेस्टर એ સૂતર ને કાપડનાં કારખાનાંને માટે પ્રખ્યાત છે.

न्यूकास्टल ટાઈન નદી ઉપર છે. એની પડોશમાં કોયલાની મોટી ખાણો છે.

बर्मिंगहाम અને शेफील्द માં છરીઓ વગેરે લોઢાનાં હથિઆરો બનેછે.

लीद्झ માં ઊનની જણસો બનાવવાનાં કારખાનાં છે.

नोटिंगहाम માં કોર અને મોજાં સારાં વણાયછે.

ब्रिस्टल અને हल એ બે મોટાં બંદર છે.

ओक्सफर्द અને केम्ब्रिज યુનિવરસિટિઓને માટે પ્રખ્યાત છે.

कान्टर्बेरि અને यार्क માં બે મોટા ધર્માધ્યક્ષો રહેછે.

पोर्ट्समथ અને प्लिमथ એ ઇંગ્લાંદની નૌકાસૈન્યનાં સ્થળ છે. એ સિવાય दोवूर, ब्रैटन, सौथाम्पटन, वुल्वर्हाम्पटन, कार्लैल, संदर्लांद, ब्राद्फोर्द, વગેરે મોટાં શાહેર છે.

વેલ્સનાં મુખ્ય શાહેરો—कार्दिफ અને स्वान्सी એ બે મોટાં બંદરો છે, અને मर्थिर तिद्विल એ મોટામાં મોટું શાહેર છે. मिल्फोर्दहेवन બંદર એવું તો મોટું છે કે તેમાં સઘળું ઇંગ્રેજી નૌકાસૈન્ય સહી સલામત રહી શકેછે.

મુખ્ય નિકાસ—કલાઈ, કોયલા, ઊન અને રૂનું કાપડ, લોઢાનો સામાન, કાંચ, યન્ત્રો, કાગળ, ઈત્યાદિ.

---

(२) स्काट्लांद.

એમાં ૩૩ પરગણાં છે.

મુખ્ય પર્વતો—ગ્રામ્પિઅન પર્વતોની હારમાં बेन्नेविस પર્વત એ ગ્રેટ બ્રિટનમાં સર્વથી મોટામાં મોટો છે. એ સિવાય નાના નાના

પહાડો ઘણા છે. સ્કાટ્લાંદનો ઉત્તર અને મધ્ય ભાગ પહાડી છે.

મુખ્ય નદીઓ—ટ્વીદ, फोर्थ, टे, दी, स्पे, नेस, क्लैद, અને निथ. એમાંની પહેલી છ નદીઓ સ્કાટ્લાંદની પૂર્વે સમુદ્રને મળેછે.

મુખ્ય સરોવરો—સુંદર સરોવરોને માટે સ્કાટ્લાંદ પ્રખ્યાત છે. સૌથી મોટું સરોવર लाक् लोमोन्द છે. એ સિવાય लाक् शिन, लाक् मारी, लाक् नेस, लाक् आवी, लाक् टे, વગેરે મોટાં સરોવર છે.

મુખ્ય દ્વીપો—ઉત્તરે आर्कनी અને शेट्लांद, हेब्रिदीस, કે पश्चिम द्वीप, વગેરે ઘણાક બેટ પશ્ચિમ કાંઠે છે.

મુખ્ય ભૂશિરો—दनेटहेद એ છેક ઉત્તર બિંદુ અને गालोवेनो मल એ છેક દક્ષિણ બિંદુ છે. એ સિવાય બીજી ઘણી છે.

મુખ્ય અખાતો—फोर्थ, टे, मोरे, क्लैद, सोल्वे, વગેરે અનેક અખાત કાંઠાપર છે.

મુખ્ય શાહેરો—एदिन्बरो એ રાજધાની. ग्लास्गो એ સ્કાટ્લાંદમાં મોટામાં મોટું નગર છે. એ સૂતરાઉ કાપડ તથા વહાણ, એન્જિન વગેરે યંત્રો બનાવવાનાં કારખાનાંને માટે પ્રખ્યાત છે. आबर्दीन અને दंदीमां સણનું કાપડ બનેછે. ग्रीनाक અને लीथ એ બે મોટાં બંદર છે. આબર્દીન, એદિન્બરો, સૈંત આંડ્રુસ, અને ગ્લાસ્ગોમાં યુનિવર્સિટિઓ છે. पर्थ અને पेस्लीमां ઘણી જાતનો માલ બનેછે. डंफ्रीझ, फाल्कर्क, स्टर्लिंग, વગેરે ઘણાંક મોટાં શાહેર છે.

મુખ્ય નિકાસ—ઇંગ્લાંદ પ્રમાણે.

---

(३) आयर्लांद.

એ મોટો દ્વીપ છે. अल्स्टर, लीन्स्टर, मन्स्टर, અને कोनोट એવા એના ચાર પ્રાંત કરેલા છે. એ પ્રાંતોનાં ૩૨ પરગણાં કરેલાંછે.

મુખ્ય પર્વતો—ઉત્તર અને પશ્ચિમ કાંઠાપર છે. ઉંચામાં ઉંચા પર્વત કેરિ પ્રાંતમાં છે. પૂર્વ કાંઠે मोर्न અને विक्लो પર્વત છે.

મુખ્ય નદીઓ—फोइल અને बान એ ઉત્તરે વહેછે. बॉइन,

લિફી, અને સ્લેની એ આઇરિશ સમુદ્રને મળેછે. સુઅર અને લી એ દક્ષિણ તરફ સમુદ્રને મળેછે. આયર્લાંદમાં સૌથી મોટામાં મોટી નદી શાનનછે તે કેટલાંક સરોવરમાં થઈને પશ્ચિમ તરફ આટ્લાંટિક મહાસાગરને મળેછે.

મુખ્ય સરોવરો—निआ,अर्न, मास्क, कारिब, री, दर्ग, किलार्नी, ઇત્યાદિ.

મુખ્ય દ્વીપો—ઉત્તરે राथ्लिन,પશ્ચિમે क्लेरबेट, आरान, અને वालेन्शिआ, ઇત્યાદિ.

મુખ્ય ભૂશિરો—क्लीअर, એ આયર્લાંદની દક્ષિણે એક બેટમાં છે. मालिन हेद એ આયર્લાંદનું છેક ઉત્તર બિંદુ. પૂર્વમાં फेरहेद, ઇત્યાદિ.

મુખ્ય અખાત—डोनिगल, स्लैगो, गाल्वे, बेल्फास्ट, फोइल, ઇત્યાદિ, બીજા ઘણા અખાત કાંઠાપર છે.

મુખ્ય શાહેરો—રાજધાની डब्लिन, લિફી નદી ઉપર છે. એની પાસે किंग्सटाउन બંદર છે. દબ્લિનમાં એક યુનિવર્સિટિ છે. बेल्फास्टमां સણનું કાપડ સારૂં બનેછે. वाटर्फोर्ड, कार्क, અને તેની પાસે क्वीन्सटाउन, શાનન નદી ઉપર लिमारिक, અને लंदनदरी એ મોટાં શહેર છે.

આયર્લાંદ ખેતી અને ખનિજમાં ઇંગ્લાંદ અને સ્કાટ્લાંદની બરોબરી કરી શકતું નથી. પરંતુ શાકભાજીને માટે પ્રખ્યાત છે. ત્યાંની હવા એટલી તો અનુકૂળ છે અને વરસાદ એટલો બધો વરસેછે કે ત્યાંનાં ખેતરોમાં હમેશાં લીલોતરી રહેછે. એ માટે એ દેશને કોઇ કોઇવાર લીલો ટાપુ કહેછે.

---

૨. फ्रान्स.

એનાં ૮૭ પરગણાં કીધેલાં છે.

મુખ્ય પર્વતો—पिरीनीझ,ફ્રાન્સ અને સ્પેનની વચ્ચે છે. आल्प्स ફ્રાન્સને ઇતાલિ તથા સ્વિત્ઝર્લાંદથી જૂદો પાડેછે.

મુખ્ય નદીઓ—સીન એ ઈંગ્લિશ ચાનલને મળેછે. લુઓર અને ગારોન બિસ્કેના ઉપસાગરને મળેછે. ર્‍હોન એ લૈઓન્સ અખાતને મળેછે.

મુખ્ય દ્વીપો—कार्सिका, हिरीझ, अशन्ट, ઈત્યાદિ.

મુખ્ય ભૂશિરો—लाहोग અને बार्फ्लुर એ ફ્રાન્સની ઉત્તરે છે, ઈત્યાદિ.

મુખ્ય અખાતો તથા ઉપસાગરો—बिस्केनो ઉપસાગર એ ફ્રાન્સની પશ્ચિમે છે. लैओन्स અખાત એ ફ્રાન્સની દક્ષિણે છે.

મુખ્ય શાહેરો—पारिस એ સીન નદી ઉપર છે. એ ફ્રાન્સની રાજધાની છે અને આખી દુનિઆમાં સૌથી સુંદર શાહેર છે. रुएन, लाइल, टुलुस, અને બીજાં ઘણાં શાહેરો મોટાં છે અને વેપાર તથા કારખાનાંને માટે પ્રખ્યાત છે. शर्बर्ग અને ब्रेस्ट એ બે આટ્લાંટિક મહાસાગર ઉપર નૌકાસૈન્યનાં ઠેકાણાં છે. नान्ट्स એ લુઓર નદીને કાંઠે વેપારનું સ્થળ છે. ગારોન નદીને કાંઠે बोर्डो પણ વેપારનું સ્થળ છે. એમાં દ્રાક્ષનો દારૂ સારો થાયછે, અને બીજા દેશોમાં ઘણો મોકલવામાં આવેછે. ભૂમધ્ય સમુદ્ર ઉપર मार्सेल्स અને तुलोन નામે બે મોટાં બંદર છે. ફ્રાન્સમાં બીજે નંબરે મોટામાં મોટું નગર लैओन्स કરીને ર્‍હોન અને સોન નદીઓના સંગમ ઉપર છે. એમાં રેશમી વણાટનાં કારખાનાં છે.

ફ્રાન્સના લોક ઘણા હોશિઆર અને ઉદ્યોગી છે. આખી દુનિઆમાં અતિ રસાળ અને બળવાન દેશોમાં એ દેશ ગણાયછે. ફ્રેંચ કે ફ્રાન્સિસ લોક સઘળા હુનર અને વિદ્યામાં કુશળ છે.

મુખ્ય નિકાસ—દ્રાક્ષનો દારૂ, રેશમી, સણનું અને ઊનનું કાપડ, કોર, કાચ, મેવા, આભૂષણ, ઈત્યાદિ.

---

૩. સ્પેન.

સ્પેન અને પોર્તુગાલ એ ફ્રાન્સની દક્ષિણે દ્વીપકલ્પ છે. સ્પેનના ૪૯ પ્રાંત કરેલા છે.

મુખ્ય પર્વત—પિરીનીઝ ફ્રાન્સ અને સ્પેનની વચ્ચે છે. એ સિવાય બીજા ઘણા પહાડ છે.

મુખ્ય નદીઓ—દૂરો, ટેગસ, અને બીજી નદીઓ આટ્લાંટિક મહાસાગરને મળેછે, ઇબ્રો ભૂમધ્ય સમુદ્રને મળેછે.

મુખ્ય દ્વીપો—બલીઆરી ટાપુઓ (માજોર્કા, મિનાર્કા, ઐવિઝા અને ફાર્મેન્ટેરા) ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં છે. આટ્લાંટિક મહાસાગરમાં કાનેરી ટાપુઓ છે.

સામુદ્રધુની—જિબ્રાલ્ટરની સામુદ્રધુની સ્પેન અને આફ્રિકાની વચ્ચે છે, ને તે આટ્લાંટિક મહાસાગરને અને ભૂમધ્ય સમુદ્રને જોડેછે.

મુખ્ય ભૂશિરે—ઓર્ટિગલ એ છેક ઉત્તર બિંદુ અને ફિનિસ્ટેર એ છેક પશ્ચિમ બિંદુ છે. દક્ષિણે ટ્રફાલગર, ક્રુઝ એ સ્પેનનું છેક પૂર્વબિંદુ,અને ટરિફા એ સ્પેનનું અને યૂરોપનું છેક દક્ષિણ બિંદુછે.

મુખ્ય શાહેરો—માદ્રિદ એ માંઝનરીઝ નદીને કાંઠે રાજધાની છે. ટોલીડો એ ટેગસ નદી ઉપર છે. સાલામાંકામાં એક યુનિવર્સિટિ છે. સારાગોસા એ ઇબ્રો નદીને કાંઠે છે. એ સિવાય સેવિલ અને ગ્રાનેડા એ બે મોટાં નગર છે. બાર્સીલોના, વાલેન્શિઆ, કેડિઝ, કોરન્ના વગેરે મોટાં બંદર છે. જિબ્રાલ્ટર એ જિબ્રાલ્ટરની સામુદ્રધુની ઉપર ઘણો મોટો કિલ્લો છે તે ઇંગ્રેજને તાબેછે.

સ્પેનના લોક આળસુ છે અને યૂરોપમાં તેમનો ઘણો ભારબોજ નથી. તેઓ સ્પાનિશ ભાષા બોલેછે.

મુખ્ય નિકાસ—ધાન્ય, ઘોડા,તલવારનાં પાનાં, ચામડાં, રેશમ, ઊન, દ્રાક્ષનો દારૂ, બદામ, નારંગી, અને બીજો મેવો. સ્પેનમાં ખનિજો પુષ્કળ છે.

---

૪. પોર્તુગાલ.

એમાં ૧૦ પ્રાંત છે.

મુખ્ય નદીઓ—દૂરો અને ટેગસ એ બંને આટલાંટિક મહા-

સાગરને મળેછે.

મુખ્ય દ્વીપો—आझोर्स, मदीरा, અને केपवर्द પેટ આટ્લાંટિક મહાસાગરમાં છે.

મુખ્ય ભૂશિર—सेंटविन्सेंट એ દક્ષિણ; सांतामेरिया એ पोर्तुगा-લનું છેક દક્ષિણ બિંદુ છે. रोका એ યૂરોપનું છેક પશ્ચિમ બિંદુછે.

મુખ્ય શાહેર—लिस्बोन એ રાજધાની ટેગસ નદીના મુખ ઉ-પર છે. ओपोर्टो એ દૂરો નદી ઉપર છે. એમાં દ્રાક્ષનો દારૂ સારો થાયછે. कोइंब्रामां युनिवर्सिटि છે.

પોર્તુગાલના પર્વતોમાંથી ખનિજ નીકળેછે. સ્પેનના લોકો કરતાં પોર્તુગાલના લોક* વધારે ઉદ્યોગી છે. તેઓ પોર્તુગીઝ ભાષા બો-લેછે. તેમનાપર રાજાનો અમલ છે.

મુખ્ય નીકાસ—દ્રાક્ષનો દારૂ, ઊન, બદામ, નારંગી અને બીજો મેવો, રેશમની કાપડ, ઇત્યાદિ.

૫. बेल्जियम.

એ ફ્રાન્સની ઈશાન કોણમાં નાનો દેશ છે. એમાં ૯ પ્રાંત છે.

મુખ્ય નદીઓ—म्युस (અથવા મઉસ) અને શેલ્ટ એ બંને જર્મન સાગરને મળેછે.

મુખ્ય શાહેરો—ब्रसेल्स એ સેન નદીને કાંઠે કોર કે ફીત અને શેતરંજીના વણાટને માટે પ્રખ્યાત છે. आन्टवर्प એ શેલ્ટ નદી ઉપર વેપારનું સ્થળ છે. मालीन्स (અથવા મેશલિન) એ કોર અને સણ-ના કાપડને માટે પ્રખ્યાત છે. घेन्ट એ લિસ અને શેલ્ટ નદીઓ-ના સંગમ ઉપર છે તેમાં હુનરનાં કારખાનાં છે. लीएजमां લુહાર-કામ તથા ઘડિઆળો બનેછે. મુખ્ય બંદર ओस्तेन्द છે.

કોર, ફીત, અને બીજા સુંદર વણાટનાં કારખાનાંને માટે બેલ્-જિયમ પ્રસિદ્ધ છે. એમાં કોયલા અને લોઢાની ખાણો પુષ્કળ છે.

* એ લોકને કેટલાક ફીરૂંગી કહેછે, પણ યૂરોપના સઘળા લોકને એશિઆમાં ફી-રંગી કહેછે. ગ્ર. કર્તા.

બેલ્જિયમમાં ખેતી સારી થાયછે. એ દેશની વસ્તી યૂરોપના બીજા દેશો કરતાં વધારે ઘાડી છે. લોકો અડધા ફ્રેંચ અને અડધા વલંદા છે. તેઓ ઉદ્યોગી અને હુનરમાં કુશળ છે. તેમનાપર રાજાનો અમલ છે.

૬. होलांद અથવા નેधर्लांद.

એ નાનું રાજ્ય બેલ્જિયમની ઉત્તરે છે. હોલાંદનો રાજા બેલ્જિયમની દક્ષિણે અને ફ્રાંન્સ તથા જર્મનિની વચ્ચે આવેલા લુક્સેમ્બર્ગ નામે પરગણાનો ઠાકોર પણ છે. હોલાંદના ૧૧ પ્રાંત કરેલાછે.

મુખ્ય નદીઓ—म्युस (અથવા મઉસ), ऱ्हाइन, અને शेल्ट એ ત્રણે જર્મન સમુદ્રને મળેછે.

મુખ્ય દ્वीपो—वाल्केरन, टेक्सल, અને બીજા ઘણાક ટાપુઓ દરિયા વડે જમીનથી જૂદા પડેલા છે.

મુખ્ય નગરો—आम्स्टर्दाम એ વાઈ નદી ઉપર રાજધાની છે, અને મોટા વેપારનું સ્થળ છે. रोटर्दाम म्युस (અથવા મઉસ) નદી ઉપર વેપારની જગ્યા છે. વાયવ્યકોણમાં हेग નામે શહેર છે તેમાં સરકારી મુખ્ય કચેરી છે. હુગ પાસે लेडन છે. लेदन, युट्रेक्ट અને ग्रोनिंगन એ ત્રણ નગરીઓમાં યુનિવર્સિટિઓ છે.

હોલાંદ સપાટ દેશ છે. તેમાં ઘણા ઉપસાગર છે. ભરતીનું પાણી દેશપર ફરી વળતું અટકાવવાને વાસ્તે પાળ કે બાંધકામ કર્યાંછે. વેપારનો માલ વગેરે લઈ જવાને સારૂ ઘણી નહેરો ખોદેલી છે.

હોલાંદના રહેવાસીઓને આપણા લોક વલંદા કહેછે. ઇંગ્રેજીમાં તેમને ડચ કહેછે. તેઓ જર્મન ભાષાને કંઈક મળતી પોતાની જૂદીજ ભાષા બોલેછે. તેઓ ઉદ્યોગી અને હોશિઆર છે. તેઓ બાગબગીચા તથા ખેતીનાં કામમાં કુશળ છે, અને બહાદુર વહાણવટીઓ છે.

વલંદા અને બેલ્જિયમના લોક બારીક* હુનરમાં, તેમાં વિશેષ

* કેટલાક કીસબમાં ઝીણી ને સુંદર કારીગરી છે, જેમકે નકસી કોતરવાનું, છબી ચીતરવાનું, ગાયન વગેરે, તેવાને બારીક હુનર કહેછે. ગ્ર. ટી.

કરીને ચિત્રવિદ્યામાં ચઢીઆતા છે. સઘળા હુનર અને યંત્રશાસ્ત્રમાં તેઓ કુશળ છે.

મુખ્ય નિકાસ—ઢોર અને દરિયાઈ માછલી. માછલાં પકડવાને સારૂ વલંદા લોક વહાણો લઈ સમુદ્ર ફરેછે.

---

૭. जर्मनि.

એની પૂર્વે રૂશિઆ, અગ્નિકોણમાં અને દક્ષિણે આસ્ત્રિયા અને સ્વિટ્ઝર્લાંદ, પશ્ચિમે ફ્રાન્સ, બેલ્જિયમ, અને હોલાંદ, અને ઉત્તરે ઉત્તર સમુદ્ર, જેનું બીજું નામ જર્મન સાગર છે તે, દેન્માર્ક, અને બાલ્ટિક સમુદ્ર છે.

જર્મનિમાં ઘણાં રાજ્યો છે, તેઓ એક બીજાં જોડે સામાન્ય હિતથી બંધાયલાં છે. એમાં સર્વથી મોટું રાજ્ય પ્રુશિઆનું છે. હાલ પ્રુશિઆના મહારાજને જર્મનિના બીજા રાજાઓએ પોતાનો ઉપરી એટલે મહારાજાધિરાજ નીમ્યોછે.

જર્મનીમાં મોટાં ચાર સંસ્થાનો નીચે પ્રમાણે છે.—

मोटां राज्य.	मुख्यशहेर.
प्रुशिआ.	बर्लिन.
साक्सनि.	ड्रेस्दन.
बावेरिआ.	म्युनिच.
वर्टेम्बर्ग.	स्टूटगार्ट.

એ ચારે સંસ્થાનોના અધિપતિ મહારાજ કહેવાયછે.

એ ચાર મોટાં રાજ્યો ઉપરાંત બીજાં નાનાં ૧૯ સંસ્થાનો અને ત્રણ સ્વતંત્ર શહેરો છે. આલ્સેસ અને લુરેન પ્રાંતો ફ્રાંન્સ પાસેથી હાલમાં જીતી લીધા છે.

જર્મનિ ઘણું કરીને અતિ વિસ્તીર્ણ સપાટ દેશ છે, પરંતુ દક્ષિણે અને પશ્ચિમે પર્વતોની હાર આવેલી છે, તથા એ દેશનાં વર્ટેમ્બર્ગ, અને બાવેરિઆ સંસ્થાનો આલ્પ્સપર્વતની શાખાઓની લગોલગછે.

મુખ્ય નદીઓ—विंस्टुला અને ओदर એ બંને બાલ્ટિક સમુ-

દ્રને મળેછે. एल्ब, वीसर, અને ऱ्हाइन એ ત્રણ નદીઓ ઉત્તર સમુદ્ર (જર્મન સાગર) ને મળેછે. મોટી दान्युब નદી જર્મનિની દક્ષિણે વર્ટેમ્બર્ગ અને બાવેરિઆ સંસ્થાનોમાં થઈ આસ્ટ્રિઆમાં જાયછે.

જર્મનિના તાબામાં મોટામાં મોટો બેટ रुगेन બાલ્ટિક સમુદ્રમાં છે.

મુખ્ય શાહેરો—डान्टझिग, વિસ્ટુલા નદીના મુખ આગળ છે. એ અનાજના વેપારનું મોટું ઠેકાણું છે. ब्रेस्ला, फ्रान्कफोर्ट, અને स्टेटिन ઓદર નદી ઉપર. बार्लिन, સ્પ્રી નદીને કાંઠે જર્મનીની રાજધાની છે, અને એમાં યુનિવર્સિટિ છે. ड्रेस्दन, સાક્સનિની રાજધાની છે; माग्दीबर्ग એ મજબૂત કિલ્લો છે; એ બંને એલ્બ નદીને કાંઠે છે; हाम्बर्ग એલ્બ નદી ઉપર; એ સ્વતંત્ર શાહેર જર્મનિમાં મોટા વેપારનું ઠેકાણું છે. आल्टोना એલ્બ નદીને કાંઠે. ब्रेमेन વીસર નદીને કાંઠે સ્વતંત્ર શાહેર છે. फ्रान्कफोर्ठ મેઇન નદીને કાંઠે. स्ट्रास्बर्ग અને कोलोन -હાઇન નદી ઉપર. मेट्झ મોઝેલ નદી ઉપર. એ સિવાયलीप्झिक, સાલ નદીને કાંઠે हाल, गोटिंगन, અને म्युनिच (બાવેરિઆની રાજધાની) એ ચાર શાહેરોમાં યુનિવર્સિટિઓ છે. कील; ल्युबेक એ સ્વતંત્ર શાહેર ટ્રેવ નદીને કાંઠે છે; स्ट्राल्सेन्द; અને कोनिग्सबर्ग એ ચારે બાલ્ટિક સમુદ્રને કાંઠે કે કાંઠાપાસે મોટાં બંદર છે.

જર્મનિની ભૂમિ ઘણું કરી રસાળ છે, અને તેમાંથી ખનિજો પુષ્કળ નીકળેછે. લોકો ઉદ્યોગી, હુનર તથા લડાઇના કામમાં પ્રસિદ્ધ છે. એ માટે યૂરોપખંડમાંનાં અતિ બળવાન રાજ્યોમાંનું એક રાજ્ય જર્મનિ છે.

મુખ્ય નિકાસ—સણ, ઊન, ઇમારતી લાકડું, ધાન્ય, તમાકુ, જસત, મદિરા, મીઠું, કેરોસીન તેલ, અને ઢોર. પ્રુશિઆને કિનારે અમ્બર જડેછે. જર્મનિમાં અનેક જાતનો કીમતી માલ પુષ્કળ બનેછે, તેમાં વિશેષે કરીને સણનાં અને ઊનનાં અને હીરાગળ કાપડ, યંત્રો, ચીનાઈ વાસણ, રમકડાં, સુગંધીમય પદાર્થો, વાજિંત્રો અને વિદ્યાને ઉપયોગનાં યંત્રો.

---

૮. देन्मार्क.

डेन्मार्क નાનો દેશ છે. એ દેશ બાલ્ટિક સમુદ્ર અને ઉત્તર સમુદ્રની વચ્ચે જર્મનિમાંથી ફૂટેલા દ્વીપકલ્પનો ઉત્તર ભાગ (જત્લાંદ) તથા કેટલાક ટાપુઓ મળીને થયેલો છે..

મુખ્ય દ્વીપો—झीलांद, फयुनेन, लालांद, ઈત્યાદિ. આટ્લાંટિક મહાસાગરમાં ગ્રીનલાંદની પૂર્વે ऐसलांद કરીને બેટ છે તેમાં हेक्ला નામે જવાળામુખી પર્વત છે. ઐસલાંદની દક્ષિણે फेरो બેટ છે.

મુખ્ય સામુદ્રધુનિઓ—सीन्द, એ સ્વીદન અને ઝીલાન્દની વચ્ચે છે. ग्रेटबेल्ट એ ઝીલાંદ અને ફ્યુનેન બેટોની વચ્ચે છે. लिटलबेल्ट એ ફ્યુનેન અને જર્મનિમાં સ્લેસ્વિગની વચ્ચે છે. काटीगाट એ જત્લાંદ અને સ્વીદનની વચ્ચે છે. स्कांगराक એ જત્લાંદ અને નાર્વેની વચ્ચે છે.

મુખ્ય અખાત—लिम्फयोर्द જત્લાદમાં છે.

મુખ્ય શાહેર—कोपन्हेगन, એ રાજધાની ઝીલાંદ બેટમાં છે. एल्सिनोर પણ ઝીલાંદમાં છે.

દેન લોક સ્વિદ અને નાર્વેના રહેવાશીઓને મળતા છે, અને તેમની ભાષા નાર્વે અને સ્વીદનની ભાષાને મળતી છે. તેમના પર રાજાનો અમલ છે. તેઓ ઉદ્યોગી અને હોશિઆર છે, તથા કુશળ વહાણવટી છે.

મુખ્ય નિકાસ—ઢોર અને ધાન્ય.

---

૯. स्वीदन અને नार्वे.

સ્વીદન અને નાર્વેને કોઈ કોઈ વાર स्कांदिनेविआ કહેછે. એ બંને દેશો મળી દ્વીપકલ્પ થયેલો છે, તેની ઉત્તરે ઉત્તર મહાસાગર, પશ્ચિમે આટ્લાંટિક મહાસાગર અને ઉત્તર સમુદ્ર, દક્ષિણે સ્કાગરાક, કાટીગાટ, અને સોંદની સામુદ્રધુની, અને પૂર્વે બાલ્ટિક સમુદ્ર, બોથનિઆ અખાત, અને ફિન્લાંદ છે.

એ બંને દેશો મળી એક રાજ્ય થયેલું છે.

સ્વીદન.

એ દેશ નાર્વેની પૂર્વે છે અને તેનાથી મોટો છે. એના ત્રણ પ્રાંતો કરેલા છે.

મુખ્ય શહેર—સ્ટાક્હોમ, એ રાજધાની, મીલર સરોવર અને બાલ્તિક સમુદ્રના સંગમ ઉપર; સ્ટાક્હોમની ઉત્તરે અપ્સલા; એમાં યુનિવર્સિટિ છે; ગોટબર્ગ એ સ્ટાક્હોમથી ઊતરતું વેપારનું મથક છે; અને કાર્લસ્ક્રોના એ સ્વીદ નૌકાસૈન્યનું સ્થળ છે.

મુખ્ય સરોવરો—વેનર, વેટર, અને મીલર.

મુખ્ય ટાપુઓ—ગોથ્લાંદ અને ઓલાંદ.

નાર્વે.

એના છ પ્રાંત કરેલા છે.

એ દેશ પહાડી છે. એ પર્વતો ઉત્તર દક્ષિણ આવેલાછે. ઉત્તર ભણીના ડુંગરોને કોલન પર્વત કહેછે, તે એની અને સ્વીદનની વચ્ચે છે.

મુખ્ય દ્વીપ—માજીરો અને લોફોદન સમૂહ; આખો કાંઠો નાના નાના બેટથી ભરપૂર છે અને અખાત તથા ઉપસાગરથી ખંડિત થયેલો છે.

સ્વીદનની પેઠે નાર્વેમાં પણ ઘણાં સરોવર છે, પરંતુ તેમાંનાં ઘણાં ખરાં સ્વીદનના સરોવર કરતાં નાનાં છે.

મુખ્ય ભૂશિરો—નોર્દકિન એ યૂરોપખંડનું છેક ઉત્તર બિંદુ છે. ઉત્તર ભૂશિર એ ઉત્તરે અને નેસ દક્ષિણે છે.

મુખ્ય શહેરો—ક્રિસ્તિઆના એ રાજધાની છે. બર્ગેન એ વેપારનું સ્થળ છે. નાર્વેની ઉત્તરે હામર્ફેસ્ટ નામે શહેર યૂરોપખંડમાં સર્વેથી ઉત્તરમાં છે. એમાં ઊનાળામાં બે માસ સૂધી સૂર્ય આથમતોજ નથી.

એ બંને દેશોના લોકો ઉદ્યોગી અને હોશિઆર છે તથા દેન લોકની પેઠે કુશળ વહાણવટી છે.

સ્વીદન તથા નાર્વેનો મુખ્ય નિકાસ—લોઢું, બૂનદાણા, રૂપું, ધાન્ય, ઈમારતી લાકડું, ઇત્યાદિ. સ્વીદનની લોઢાની ખાણો આખી દુનિઆમાં અતિ પ્રસિદ્ધ છે.

---

૧૦. યૂરોપી રૂશિઆ.

એની ઉત્તરે ઉત્તર મહાસાગર અને નાર્વે, પશ્ચિમે બોથનિઆ અખાત, બાલ્ટિક સમુદ્ર, પ્રુશિઆ આસ્ત્રિઆ અને મોલ્દેવિઆ, દક્ષિણે કાળો સમુદ્ર અને કાકેસસ પર્વત, અને પૂર્વે કાસ્પિઅન સમુદ્ર, યૂરલ નદી અને યૂરલ પર્વત છે.

કાસ્પિઅન સમુદ્ર, યૂરલ નદી અને યૂરલ પર્વતની પૂર્વે એશિઆઈ રૂશિઆના પ્રાંતો છે, તેમનું વર્ણન પાછળ કરી ગયા છીએ. કાકેસસ પર્વતની દક્ષિણના રૂશિઆના પ્રાંતનું વર્ણન પણ પાછળ કરેલું છે. યૂરોપી રૂશિઆના ૫૩ પ્રાંતો છે, તેમાં ફિન્લાંદ, અને પોલાંડ નામે પહેલાં સ્વતંત્ર રાજ્ય હતું તે આવેલા છે.

મુખ્ય પર્વત—काकेसस, એ યૂરોપમાં ઊંચામાં ઊંચા પર્વતછે; અને यूरल પર્વત.

મુખ્ય નદીઓ—द्वीना એ શ્વેત સમુદ્રને મળેછે. विश्चुला (વિસ્ટુલા) એ રૂશિઆમાં ને પ્રુશિઆમાં વહી બાલ્ટિક સમુદ્રને મળેછે. नीपर એ કાળા સમુદ્રને મળેછે. डोन એ આઝોફ સમુદ્રને મળે છે. वोल्गा અને यूरल એ બંને નદીઓ કાસ્પિઅન સમુદ્રને મળેછે.

મુખ્ય દ્વીપ—स्पिट्स्बर्गेन અને नोवाझेम्ब्ला, એ ઉત્તર મહાસાગરમાં છે.

મુખ્ય સરોવરો—लादोगा, ओनीगा, इल्मेन् ઇત્યાદિ. યૂરોપમાં મોટામાં મોટું મીઠા પાણીનું સરોવર લાદોગા છે; અને કાસ્પિઅન સમુદ્ર આખી દુનિઆમાં મોટામાં મોટું ખારા પાણીનું સરોવરછે. યૂરોપી રૂશિઆ અને એશિઆઈ રૂશિઆથી લગભગ એની હદ થયેલીછે.

મુખ્ય સામુદ્રધુની—कर्ट्क એ આઝોફ સમુદ્ર અને કાળા સમુદ્રને જોડેછે.

મુખ્ય અખાતો અને ઉપસાગરો— आर्खेंजल અને ओनीगा નામે ઉપસાગર શ્વેત સમુદ્રમાં છે. बोथ्निआ, फिन्लांद, અને रैगा અખાતો બાલ્ટિક સમુદ્રમાં છે. पेरीकाप અખાત ક્રિમીઆ અને રૂશિઆની વચ્ચે છે.

મુખ્ય શહેરો—सेंतपीतर्सबर्ग, એ હાલની રાજધાની નીવા નદી ઉપર છે. એ શહેર સને ૧૭૦૩ માં મહાન્ પીતરે વસાવ્યું. એની પાસે તથા નીવા નદીઉપર कोन्स्टाट નામે મજબૂત કિલ્લોછે. વસ્તીમાં સેંતપીતર્સબર્ગથી ઊતરતું मोस्को શહેર મોસ્કવા નદી ઉપર છે. એ રૂશિઆની જૂની રાજધાની છે. वार्सा એ પોલાંદની રાજધાની વિશ્ચુલા નદી ઉપર છે. रैगा, એ દ્વીના નદીઉપર મોટું બંદર છે. ત્યાં એ નદી રૈગા અખાતને મળે છે. आर्खेंजल દ્વીના નદી ઉપર બંદર છે. ત્યાં એ નદી શ્વેત સમુદ્રને મળેછે. आस्त्राखान, એ વોલ્ગા નદી ઉપર બંદર છે. ત્યાં એ નદી કાસ્પિ સમુદ્રને મળેછે. ओदेस्सा એ કાળા સમુદ્રના કાંઠા ઉપર બંદર છે; અને सेबास्तपोल એ ક્રિમીઆ દ્વીપકલ્પને નૌકાસૈન્યનું સ્થળ છે.

રૂશ લોક યૂરોપની બીજી પ્રજા જેટલા સુધરેલા નથી. રાજ્યના મોટા વિસ્તાર અને બળે કરીને તે યૂરોપનાં અતિ બળવાન કે મુખ્ય રાજ્યોમાં ગણાયછે. એ દેશ ઉપર અધિકાર ચલાવનાર પાદશાહને ઝાર કહેછે, અને એની ઇચ્છા પ્રમાણે ધારા બાંધવા વગેરેનું સઘળું કામ ચાલેછે. રૂશ લોકની પુષ્કળ જાતો છે, તેમાંની ઘણીક સ્લાવ છે; ઉત્તરે અને દક્ષિણે મુગલ કે તાતાર લોક વસેછે. રૂશ રાજ્યમાં ઘણીક ભાષાઓ બોલાયછે, પરંતુ સાધારણ ભાષા રૂશછે.

મુખ્ય નિકાસ—ધાન્ય, સણ, ભીંડી, ઇમારતી લાકડું, ચરબી, તેલ, ઊન, ચામડાં, સલોમચર્મ(રૂવાંટીવાળાં ચામડાં), ભરત, ભરવાનું લૂગડું, દોરડાં, ડામર, પારદર્શક સરેસ, ઇત્યાદિ. રૂશિઆમાં ખેતી અને ચારો સારો થાયછે, યૂરલ પર્વતમાં ધાતુની સારી ખાણોછે. હાલમાં હુનર દાખલ થતા જાયછે.

૧૧. आस्त्रिआ अने हंगारि.

આસ્ત્રિઆ અને હુંગરિ એ બંને દેશો મળીને મોટું બળવાન રાજ્ય થયેલું છે. તેનો અધિપતિ આસ્ત્રિઆનો મહારાજાધિરાજ અને હુંગરિનો મહારાજ કહેવાયછે. આસ્ત્રિઆની પૂર્વે હુંગરિ છે. એ બંને દેશોની ઉત્તરે રૂશિઆ અને જર્મનિ, પશ્ચિમે જર્મનિ, સ્વિત્ઝર્લાંદ અને ઈતાલિ, દક્ષિણે ઈતાલિ, આદ્રિઆતિક સમુદ્ર અને તુર્કસ્તાન, અને પૂર્વે તુર્કસ્તાન અને રૂશિઆ છે.

આસ્ત્રિઆના રાજ્યના ૧૭ પ્રાંતો કરેલા છે, તેમાં પોલાંદના જૂના રાજ્યના તાબાના બે પ્રાંતો આવેલા છે. હુંગરિના રાજ્યના પાંચ પ્રાંતો કરેલા છે.

એ દેશ ઘણોજ પહાડી છે. પશ્ચિમે અને દક્ષિણે आल्प्स પર્વત, અને હુંગરિની લગભગ બે બાજુએ कार्पेथिअन પર્વત એ મુખ્ય છે.

મુખ્ય નદીઓ–दान्युब એ જર્મનિમાંથી નીકળી આસ્ત્રિઆમાં જાયછે. इन्न, ड्रेव, थीस, सेव, ઈત્યાદિ નદીઓ દાન્યુબને મળેછે.

મુખ્ય સરોવર—बालेटनसी, न्यूसीड्लरसी, ઈત્યાદિ.

મુખ્ય શાહેર–विएना, એ સુંદર રાજધાની દાન્યુબ નદી ઉપરછે. અને प्रेस्बर्ग, ब्गुडा (અથવા ઓફેન), અને पेस्थ પણ દાન્યુબ નદી ઉપર છે. पेस्थ એ હુંગરિની રાજધાની છે. प्रेग એ બોહીમિઆ પ્રાંતની રાજધાની છે. इन्स्ब्रक એ તિરલ પ્રાંતમાં યુનિવર્સિટિને માટે પ્રસિદ્ધ છે. त्रिएस्त એ આદ્રિઆટિક સમુદ્રને કિનારે મોટું બંદર છે. क्रेब्रेकूझिस એ હુંગરિમાં હુનરી માલને માટે પ્રખ્યાત છે.

આસ્ત્રિઆના રાજ્યમાં જર્મનોના હાથમાં રાજ્યસત્તા છે, અને હુંગરિમાં મુગલ જાતના મગિઆર લોકના હાથમાં મુખ્ય રાજ્યસત્તા છે. પરંતુ આસ્ત્રિયા અને હુંગરિમાં સ્કલેવોનિઅન લોકની વસ્તી પુષ્કળ છે. નૈરૃત્ય કોણમાં ઈતાલિઅન જાતનાં લોકની અને અગ્નિ કોણમાં ગ્રીક વગેરેની વસ્તી પુષ્કળ છે.

મુખ્ય નિકાસ–ધાન્ય, સણ, ધાતુ, ઓલીવનું તેલ, મેવો, દ્રાક્ષનો દારૂ, લાકડાં, ઊન, લોઢાનો સામાન, હથિઆર, યંત્રો, વગેરે.

આસ્ત્રિઆ અને હુંગરિની ભૂમિ રસાળ છે અને તેમાં સઘળી જાતના ધાતુઓની મોટી ખાણો છે.

---

૧૨. સ્વિત્ઝર્લાંદ.

એ નાનો દેશ છે. એની ઉત્તરે અને પૂર્વે જર્મનિ અને આસ્ત્રિઆ, દક્ષિણે ઇતાલિ અને પશ્ચિમે ફ્રાન્સ છે.

એના ૨૨ ભાગ કરેલા છે.

યૂરોપના સઘળા દેશો કરતાં એ દેશ વધારે પહાડી છે. એમાં આલ્પ્સ પર્વતની ત્રણ મોટી હાર છે. આલ્પ્સ પર્વતનું મોંબ્લાં નામે ઉંચામાં ઉંચું શિખર ફ્રાન્સમાં છે. ત્યાં ફ્રાન્સ, સ્વિત્ઝર્લાંદ, અને ઇતાલિની સરહદો મળેછે.

મુખ્ય નદીઓ—હ્રાઇન અને હ્રોન. પરંતુ યૂરોપખંડમાં સ્વિત્ઝર્લાંદ મોટું જળાશયછે, અને હ્રાઇન તથા હ્રોન શિવાય સ્વિસ આલ્પ્સનું બરફ઼ ઓગળવાથી દાન્યુબ અને પો નદીઓને પાણી મળેછે.

મુખ્ય સરોવરો—કોન્સ્ટન્સ, એની પાસે થઇને હ્રાઈન નદી વહેછે; જિનીવા, એની પાસે થઇને હ્રોન નદી વહેછે. એ શિવાય બીજાં સુંદર સરોવરો ઘણાં છે.

મુખ્ય શહેરો—જિનીવા એ હ્રોન નદી ઉપર છે. અહિં એ નદી જિનીવા સરોવરમાંથી નીકળેછે. એ શહેરમાં ઘડિઆળ અને ઘરેણાં સારાં બનેછે. બેસલ (બાસ્લી અથવા બાલ) એ હ્રાઈન નદી ઉપર છે. એ રેશમના વેપારને માટે પ્રસિદ્ધ છે. બર્ન એ આર નદી ઉપર રાજધાની છે. ઝુરિચમાં યુનિવર્સિટિ છે.

ઘણા ખરા સ્વિસ લોક જર્મન કુળના છે, પરંતુ ઘણાક ફ્રેંચ અને કેટલાક ઇતાલિઅન છે. લોકો હોશિઆર અને ઉદ્યોગી છે.

એ દેશમાં મુખ્યત્વે ખેતી સારી થાયછે, પરંતુ કેટલોક હુનરી માલ પણ થાયછે.

મુખ્ય નિકાસ—રેશમ, ઘડિઆળ, અલંકાર, ભરતકામ, ઢોર, ઇમારતી લાકડું, ઇત્યાદિ.

---

૧૩. इताली.

ઈતાલિ દ્વીપકલ્પની આકૃતિ મનુષ્યના પગ જેવી છે. એની ઉત્તરે આલ્પ્સ પર્વત છે તે આસ્ત્રિઆ અને સ્વિત્ઝર્લાંદથી એને જૂદો પાડેછે; પશ્ચિમે ફ્રાન્સ અને ભૂમધ્ય સમુદ્ર, દક્ષિણે ભૂમધ્ય સમુદ્ર, અને પૂર્વે આદ્રિઆટિક સમુદ્ર, તથા આસ્ત્રિઆ છે.

એ દેશ ઉપર રાજાનો અમલ છે અને હાલમાં એના ૬૯ પ્રાંતો કરેલા છે.

મુખ્ય પર્વતો—ઉત્તરે आल्प्स; आपीनैन्स, એ ઈતાલિની દક્ષિણોત્તર આવેલા છે; નેપલ્સની પાસે विसुवियस અને સિસિલિમાં एट्ना એ બે જ્વાળામુખી પર્વત છે.

મુખ્ય નદીઓ-पो અને आदिज, એ બંને આદ્રિઆતિક સમુદ્રને મળેછે. आर्नो અને तैवर એ બંને ભૂમધ્ય સમુદ્રને મળેછે.

મુખ્ય દ્વીપો—सिसिलि, એ બેટ ઈતાલિની દક્ષિણે ત્રિકોણાકારે છે; ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં એ મોટામાં મોટો બેટ છે; सार्दिनिआ, एल्बा, ઈત્યાદિ. સિસિલિની દક્ષિણે माल्ता અને गोझो ઇંગ્રેજના તાબામાંછે.

મુખ્ય સરોવરો—गार्दा, कोमो, અને माजिओरी. એ શિવાય બિજાં ઘણાં સુંદર સરોવરો છે.

મુખ્ય ભૂશિરો—स्पार्तिवेन्तो, ઈતાલિની દક્ષિણે; पास्सारो, સિસિલિની દક્ષિણે.

મુખ્ય સામુદ્રધુની—ओत्रान्तो ઇતાલિ અને તુર્કસ્તાનની વચ્ચે છે. मेसिनानी સામુદ્રધુની ઈતાલિ અને સિસિલિની વચ્ચે છે. बोनिफेशिओनी સામુદ્રધુની સાર્દિનિઆ અને કોર્સિકાની વચ્ચે છે.

મુખ્ય અખાત—वेनिस અખાત, तारन्तो અખાત, અને जीनोआ અખાત.

મુખ્ય શહેરો—रोम, એ રાજધાની તૈબર નદીને કાંઠે છે. આખી દુનિઆમાં પ્રસિદ્ધિને પામેલાં શહેરોમાંનું એ એક છે. ઈ. સ. પૂર્વે ૭૫૩ માં એ શહેર વસ્યું. રોમન કાથલિક ધર્મનો અધ્યક્ષ જે પોપ તેનો મુકામ એમાં છે.

ઈતાલિમાં મોટામાં મોટું શહેર નેપલ્સ ભૂમધ્ય સમુદ્રને કાંઠે છે. બીજાં મોટાં શહેરોમાં મિલાન પ્રાચીન લાંબર્ડિ પ્રાંતની રાજધાની છે; પાલર્મો એ સિસિલિ બેટની ઉત્તરે સિસિલિની રાજધાનીછે; ટ્યુનિસ એ પો નદીને કાંઠે પ્રાચીન પીદમોંત પ્રાંતની રાજધાની છે.ફ્લોરેન્સ, આર્નો નદી ઉપર તસ્કનિ પ્રાંતની રાજધાની છે. લેગ્હોર્ન એ બંદર છે; જીનોઆ, એ એજ નામે અખાત ઉપર બંદર છે; અને વેનિસ એ આદ્રિઆતિક સમુદ્ર ઉપર બંદર છે. વળી પાદુઆમાં યુનિવર્સિટિ છે. બોલોના; પાર્મા; મેસિના; સાનમરિનો એ સ્વતંત્ર શહેર છે; બ્રિન્દિસિ એ બંદર છે; ઈત્યાદિ બીજાં મોટાં શહેરો છે.

લોકની ભાષા ઈતાલિઅન છે તે ફ્રેંચ, સ્પાનિશ, અને પોર્તુગીઝ ભાષાઓને મળતી છે. એ સર્વે ભાષાઓ લાતિન ભાષામાંથી નીકળેલી છે. લોક હોશિઆર પરંતુ આળસુ અને નિર્ધન છે. વિદ્યા તથા ગાયનાદિક કળાઓમાં કુશળતાને માટે તેઓ પ્રસિદ્ધ છે. તેમનો મુખ્ય ઉદ્યમ ખેતી છે; અને નિકાસમાં મેવો, તેલ, દારૂ, રેશમ, સણ, રસાયની પદાર્થો, ગંધક, આરસ, ઈત્યાદિ છે.

૧૪. યુરોપી તુર્કસ્તાન.*

એની ઉત્તરે આસ્ત્રિઆ અને હુંગરિ, તથા રૂશિઆ, પશ્ચિમે આસ્ત્રિઆ, આદ્રિઆતિક સમુદ્ર, અને ભૂમધ્ય સમુદ્ર, દક્ષિણે ગ્રીસ, અને પૂર્વે આર્કિપેલેગો, માર્મોરા સમુદ્ર, અને કાળો સમુદ્રછે.

એ દેશ ઉપર રાજ કરનાર મુસલમાન રાજાને સુલતાન કહેછે. એના ૮ ભાગ કે રાજ્ય કરેલાં છે. વળી દાન્યુબ નદીની દક્ષિણે રોમાનિઆ, રોમાનિઆની નૈરૂત્ય કોણમાં સર્વિઆ, અને સર્વિઆની દક્ષિણે મોંતીનીગ્રો એ ત્રણ સંસ્થાન લગભગ સ્વતંત્ર છે.

એમાં પર્વતો ઘણા છે. તેઓમાં મુખ્ય કાર્પેથિઅન પર્વત પશ્ચિમે તુર્કસ્તાન અને હુંગરિને જૂદા પાડેછે. પૂર્વ પશ્ચિમ આવેલા બાલ્કન

* સને ૧૮૭૮ માં આ રાજ્યને રૂશિઆએ લડાઈમાં હરાવી, તોડી પાડયું છે. એના કેટલાક ભાંતો એ રાજ્યમાંથી નીકળી ગયાછે પરંતુ તેઓની મર્યાદા હજી પુસ્તકોમાં પ્રસિદ્ધ થઈ નથી માટે આ પાઠમાં ફેરફાર કર્યો નથી. પરંતુ આ પ્રમાણે રાજ્યમાં ભંગાણ પડયું છે એ બીના નિશાળીઆને જણાવવી.

પહાડ તુર્કસ્તાનની મધ્ય ભાગે પડેલા છે; અને તુર્કસ્તાનની દક્ષિણે અને પશ્ચિમે પર્વતોની હાર છે તે આલ્પ્સથી ગ્રીસ સુધી ગયેલી છે. એ છેલ્લી હારનું ઊંચામાં ઊંચું શિખર ओलिम्पस પર્વત છે.

મુખ્ય નદીઓ—दान्युब, એ નદી આસ્ત્રિઆ અને હુંગરિમાં થઈને તુર્કસ્તાનમાં વહી કાળા **સમુદ્રને** મળેછે. सेव અને प्रूथ એ બે દાન્યુબને મળનારી નદીઓ છે.

મુખ્ય દ્વીપો—क्रीत (અથવા કાંદિઆ) અને लेम्नोस; એ શિવાય બીજા નાના નાના બેટ ઘણાં છે.

મુખ્ય સામુદ્રધુનીઓ—दार्दनल्स (અથવા હેલેસ્પોંટ) એ આર્કિપેલેગો અને મામોંરા સમુદ્રને જોડેછે; અને बास्फरस **મા**મોંરા સમુદ્ર અને કાળા સમુદ્રને જોડેછે.

મુખ્ય અખાત—सालोनिकि. વળી બીજા નાના નાના અખાતો ઘણા છે.

મુખ્ય નગરો—कोन्स्तान्तिनोपल કે इस्तंबूल એ રાજધાની ઈ.સ. ૩૩૦ માં કોન્સ્તન્તેન પાદશાહે બાસ્ફરસની સામુદ્રધુની ઉપર વસાવી. आद्रिआनोपल, એ વેપારનું સ્થળ છે; बुचरेस्त એ રોમાનિઆ પ્રાંતની રાજધાની છે; बेल्ग्रेद એ સેવ અને દાન્યુબ નદીઓના સંગમ ઉપર સર્વિઆ પ્રાંતની રાજધાની છે; सोलोनिकि, એ એજ નામે અખાત ઉપર બંદર છે;અને गालिपोलि એ દાર્દનલ્સ ઉપર બંદરછે.

રાજ્યની મુખ્ય સત્તા તુર્કના હાથમાં છે, પરંતુ વધારેમાં વધારે વસ્તી સ્કલેવોનિઅન લોકની છે. વળી લાતિન કે ગ્રીક કુળના લોક ઝાઝા છે.

એ દેશની ભૂમિ રસાળ છે, અને તેમાં ધાતુઓની ખાણો પુષ્કળ છે. પરંતુ રાજ્યવ્યવસ્થા સારી નથી અને લોકો નિર્ધન અને નિરૂત્સાહી છે.

મુખ્ય નિકાસ—ધાન્ય, ઊન, મેવો, ગુલાબનું અત્તર, રેશમ, ચામડાં, ઈમારતી લાકડું, મીઠું, તમાકુ, ઈત્યાદિ.

---

૧૫. ग्रीस.

એ તુર્કસ્તાનની દક્ષિણે છે. ગ્રીસ અને તુર્કસ્તાન મળીને લગભગ દ્વીપકલ્પ થયેલો છે. પશ્ચિમે અને દક્ષિણે ભૂમધ્ય સમુદ્ર અને પૂર્વે આર્કિપેલેગો છે. એના ત્રણ ભાગ છે, उत्तर ग्रीस, मोरिआ द्वीपकल्प, અને द्वीपो. એ દેશ પહાડી છે. ઉંચામાં ઉંચો પર્વત पार्नासस છે.

મુખ્ય દ્વીપો—आयोनियन બેટનો સમૂહ એ ગ્રીસ અને તુર્કસ્તાનની પશ્ચિમે છે. नीग्रोपौंट અને सैक्लेदीस ગ્રીસની પૂર્વે છે.

મુખ્ય ભૂશિર—मातापान·મોરીઆની દક્ષિણે છે.

મુખ્ય સંયોગીભૂમિ—कोरिंथनी સંયોગીભૂમિ એ ઉત્તર ગ્રીસ અને મોરીઆને જોડેછે.

મુખ્ય· અખાતો—पत्रास તથા लीपांतो (कोरिंथ) એ બંને ઉત્તર ગ્રીસ અને મોરીઆની વચ્ચે છે. ईजिना એ આથન્સ અને મોરીઆની વચ્ચે છે. એ શિવાય બીજા ઘણા છે.

મુખ્ય શહેરો—आथन्स, એ રાજધાની પ્રાચીન ઇતિહાસમાં પ્રખ્યાત થયેલાં શહેરોમાંનું એક છે. कोरिंथ, એ કોરિંથની સંયોગીભૂમિની પાસે છે; नोप्लिआ, એ બંદર છે. स्पार्ता, कोर्फु, ઇત્યાદિ બીજાં મોટાં શહેરો છે.

ગ્રીકલોક નિર્ધનછે, અને તેમનાપર ઘણા કાળ થયાં નઠારો અમલ ચાલેછે. તેમને વેપાર બહુ ગમેછે અને તેઓ સારા વહાણવટી છે.

મુખ્ય નિકાસ—આમળાં, તેલ, સીસું, ઇત્યાદિ.

प्रकरण ५ मुं.

आफ्रिकाखंड.

આફ્રિકાખંડ મોટો દ્વીપકલ્પ છે. એ ખંડનો સંબંધ એશિઆ જોડે સુવેજની સંયોગીભૂમિથી થતો. ઉત્તરે આફ્રિકાની અને યૂરોપની વચ્ચે ભૂમધ્ય સમુદ્ર છે; આફ્રિકાની પશ્ચિમ સીમાએ આત્લાન્તિક મહાસાગર છે; એ ખંડની પૂર્વ હદ ઉપર હિંદી મહાસા-

ગર, લાલ સમુદ્ર, સુવેજ અખાત, અને એશિઆઇ તુર્કસ્તાન (અરબસ્તાન અને સિરિઆ) આવેલાં છે. વર્ણનને અર્થે આફ્રિકાના ભાગ નીચે પ્રમાણે કરાય:—

१. उत्तर आफ्रिका. २ पश्चिम आफ्रिका. ३ दक्षिण आफ्रिका. ४ पूर्व आफ्रिका. ५ मध्य आफ्रिका. ६ द्वीपो.

ઉત્તર આફ્રિકાની વસ્તીનો ઘણોખરો ભાગ મુસલમાની ધર્મ પાળેછે; પરંતુ આબિસિનિયામાં યાહુદી તથા ખ્રિસ્તીધર્મ માનનારા છે. પશ્ચિમ અને મધ્ય આફ્રિકામાં સીધી લોક વસેછે. સીધી લોક કાળાછે અને તેમના હોઠ જાડા તથા માથાના વાળ વાંકડીઆ ને ઊન જેવા છે. એ સીધી લોકમાંની ઘણી જાતો જંગલી તથા મનુષ્યાહારી છે, ને તેઓ એક એક જોડે સદા યુદ્ધમાં મચેલી રહેછે. દક્ષિણ અને પૂર્વ આફ્રિકાની વસ્તી સીધીઓથી સારી છે. કાંઠાનાં કેટલાંક નગરોમાં મલય તથા આરબ આવી રહ્યા છે.

૧. ઉત્તર આફ્રિકામાં (१) मिसर (ईजिप्त) અને તેના પાડોશમાં (२) आबिसिनिया એટલે हबशी देश અને (३) बार्बरी संस्थानो છે.

---

(१) मिसर.

આફ્રિકાના ઈશાન કોણમાં मिसर દેશ છે. એ દેશની ઉત્તરે ભૂમધ્ય સમુદ્ર અને પૂર્વે લાલસમુદ્ર તથા સુવેજ અખાત છે; પશ્ચિમે ત્રિપોલી પ્રાંતને તથા લિબ્યારણ્ય નામે સહરાના વિભાગને અને પૂર્વે અરબસ્તાન તથા સિરિઆને મિસર સ્પર્શ કરેછે. એમાં નીલ નામે મોટી નદી છે તેનો લાંબો ને સાંકડો પ્રદેશ છે તે शुद्ध-मिसर છે. એની બંને પડખે રેતીનાં રણ છે. એ રણમાં ઠેકાણે ઠેકાણે રસાળ ટાપુઓ છે તેઓમાં જળ હોયછે. શુદ્ધ મિસરના ત્રણ પ્રાંત છે, नीचलु मिसर, मध्यमिसर, અને ऊपलु मिसर. ઊપલા મિસરની દક્ષિણે न्युबिया, कार्दोफान, અને બીજા અપ્રસિદ્ધ પ્રાંતો નીલ નદી ઉપરના ગોન્દોકોરો સૂધી ગયેલા છે.

મુખ્ય શહેરો—નીલ નદીને આરે આવેલું कायरो (कैरो) શહેર મિસરની રાજધાનીછે. કેરોની વાયવ્યે સમુદ્રને કાંઠે आलेक्जान्द्रिआ

(સિકન્દ્રિઆ) નામે મોટા સિકંદર શાહે વસાવેલું બંદર છે. ઉત્તર છેડે पोर्त सइद (સૈયદ બંદર) અને હાલ ખોદેલી સુવેજની નહેરના દક્ષિણ બારા આગળ સુવેજ નામે પ્રખ્યાત ગામો છે. ન્યુબિયાનું મુખ્ય નગર खारतुम નીલી નીલ અને નીલ નદીઓના સંગમની થડમાં છે.

મુખ્ય નિકાસ તથા આવક—અનાજ, તમાકુ, રૂ, ઈત્યાદિ પરદેશ ચડેછે. મધ્ય આફ્રિકામાંથી હાથીદાંત, સુવર્ણરજ, ચામડાં, શહામૃગ પક્ષીનાં પીછાં, વગેરે વણજારા લાવેછે.

યૂરોપ, ભરતખંડ, અને ચીનની વચ્ચે વેપારનો મોટો માર્ગ મિસર દેશ છે. સુવેજની નવી નહેરને* રસ્તે મોટાં વહાણો ભૂમધ્ય સમુદ્ર અને લાલસમુદ્રમાંથી આવજા કરી શકેછે; વળી આલેકજાંદ્રિઆ બંદરે માલ ઊતારી રેલવેપર ચઢાવી કેરો તથા સુવેજ લઈ જવાયછે.

નીલનદી પૃથ્વીની બીજી સઘળી નદીઓ કરતાં લાંબી ગણાયછે. વિકટોરિઆ-ન્યાંજા અને આલ્બર્ત-ન્યાંજા નામે વિશાળ સરોવરો નકશામાં લખ્યાંછે તેમાંથી એ નદી વહેછે. ઘણે દૂર સૂધી વહ્યાપછી આબિસિનિયામાંથી આવનારી નીલી નીલ અને અત્બારા નામે બે નદીઓનો સંગમ તેની જોડે ન્યૂબિયામાં થાયછે. એ નદી બે મુખે ભૂમધ્ય સમુદ્રને મળેછે. એમાનાં એક મુખને કિનારે રોસેત્તા અને બીજાને કાંઠે દામિયત્તા કરીને નગરો છે. એ બે મુખની વચ્ચે નીલ દ્વીપ નામે રસાળ પરગણું છે. ઉત્તરના ત્રણ પ્રાંતોમાં એટલે શુદ્ધમિસરમાં બહુ સારો પાક થાયછે. એ ભાગમાં વરસાદ કવચિતજ વરસેછે, પરંતુ નીલ નદીમાં હરવર્ષે મોટું પૂર આવેછે, અને તેના બંને કાંઠાના પ્રદેશમાં એ પુરનું પાણી ફરી વળેછે તે ઉપર ખેતીનો આધાર છે. ઉપર કહેલાં મોટાં સરોવરો ભણી ભારે વરસાદ થાયછે તેથી એ રેલ આવેછે. ન્યૂબિયા તથા દક્ષિણનો મૂલક શુદ્ધ મિસર જેટલો રસાળ નથી ને તેમાં મોટાં રણ છે. ઘણા પ્રાચીન કાળના સુધરેલા દેશોની પંક્તિમાં મિસર દેશ છે. એમાં રાજ્ય સંબંધી ઘણા ફેરફાર થઈ ગયાછે. હાલનો હાકેમ ખિદિવ એલ મિસર કહેવાયછે, ને તે ઈસ્તમ્બૂલના સુલતાનનો માત્ર નામનો તાબેદાર છે. એ ખિદિવ તથા શુદ્ધમિસરની અને ન્યૂબિયાની વસ્તીનો ઘણોખરો ભાગ મુસલમાની ધર્મમાં છે, તથા આરબી બોલી બોલેછે. પરંતુ શુદ્ધ મિસરમાં કેટલાક ખ્રિસ્તિ લોક છે તેઓ મિસરના અસલી રહેવાશીઓના વંશજ કહેવાયછે. એ મુસલમાનો બહુધા આરબ અને દેશના અસલ રહેવાશીઓની મિશ્ર ઓલાદના છે. ન્યૂબિયાની† દક્ષિણમાં તથા કાર્દોફાનમાં સીધી જાતની વસ્તીનો આરંભ થાયછે. એમાંના ઘણા સીદીને ગૂલામ કરી ઉત્તર ન્યૂબિયામાં અને શુદ્ધ મિસરમાં આણેલા છે.

---

* એ નહેર ભૂમધ્ય સમુદ્ર અને લાલ સમુદ્રને જોડે છે. એ નહેરમાં સને ૧૮૬૯ માં વહાણો ચાલવા માંડયાં.

† ન્યૂબિયાના મુળ વતનીઓ ઈતિઓપી કહેવાતા, અને તેઓ પ્રાચીન મિસરના લોકની જાતના હતા.

(२) आबिसिनिआ के हबशी देश.

એ દેશ પહાડી છે. એની ઉત્તર અને પશ્ચિમ મર્યાદાને લગતા મિસરી રાજ્યના પ્રાંતો છે. એની પૂર્વે આવેલા કાંઠાના મૂલક ઉપર મિસરનો રાજા દાવો કરેછે. એની દક્ષિણ• સીમાએ સોમાલી તથા ગાલા લોકના મૂલક છે. નીલ નદીને મળનારી નીલી નીલ તથા અત્બારા નદીઓનાં મૂળ હબશી દેશના પર્વતોમાં છે. આખો દેશ મોટા એક રાજાના સ્વાધીનમાં ન હોતાં ઘણાં નાનાં રાજ્યોમાં વહેચાઇ ગયેલો છે, ને એ રાજાઓ ઘણુંકરીને એક એક જોડે વઢરા કરવામાં રોકાયલા હોયછે. મધ્યમાં गोन्दार અને લાલ સમુદ્રને તીરે मसूवा બંદર એ નામીચાં શહેરો છે. મસૂવા બંદર હાલ મિસરને તાબે છે. मग्दला કરીને પ્રખ્યાત ગઢ છે તેને ઈંગ્રેજે ઈ. સ. ૧૮૬૮ માં જીત્યો હતો. દેશ રસાળ અને લાકડાં તથા પાણીથી ભરપૂર છે; એવું કહેછે કે ખૂન, કપાસ, અને બીજા કીમતી છોડવા વગડામાં ઊગેછે. પણ રાજ્યવ્યવસ્થા દુર્દશામાં છે અને લોક માઠી અવસ્થામાં છે. ન્યૂબિયાના અસલ વતની, યાહુદી, આરબ, સીધી, વગેરે જાતો મળી જઇ હાલની વસ્તી થઇ છે. ઘણાખરા લોક આમ્હારી બોલી બોલેછે, અને અધમ થયલા રૂપમાં ખ્રિસ્તિ ધર્મ પાળેછે.

(३) बार्बरी संस्थानो.

ભૂમધ્ય સમુદ્રને કાંઠે પૂર્વમાં મિસરથી પશ્ચિમમાં આત્લાન્તિક મહાસાગર સૂધી એ સંસ્થાનો છે. એ સંસ્થાનોનાં નામ નીચે પ્રમાણેઃ—
त्रिपोली, तूनिस, अल्जीरिया, અને मारोको.

બાર્કાસહિત त्रिपोलि અને ફ્ઝાન નામે મોટો રણદ્વીપ જે હાકેમના તાબામાં છે તેને બે કહેછે, અને તે તુર્કસ્તાનના સુલતાનના હાથનીચે છે. એ સંસ્થાનની રાજધાનીનુ નામ त्रिपोली છે.

तूनिसनो અધિપતિ પણ બે કહેવાયછે. પહેલાં તે એજ સુલતાનને તાબે હતો, પણ હાલમાં સ્વતંત્ર છે. વેપારને માટે વખણાયલું

મોટું तूनिस શહેર એ સંસ્થાનની રાજધાની છે. એ નગરીની પાસે कार्थेजનું ખંડેર છે.

अल्जीरिया ફ્રાન્સને તાબે છે. એના મુખ્ય શહેરનું નામ अल्जीरिया અથવા अल्जीर्स છે. कान्स्तन्तैन કરીને બીજું મોટું નગર એ સંસ્થાનમાં છે.

मारोक्कोના રાજાને સુલતાન કહેછે. એની રાજધાનીનું નામ मारोक्को છે. फज કરી મોટા શહેરમાં ચોપડીઓનાં પૂઠાં વગેરેને સારૂ સુંદર ચામડાં તૈયાર કરવામાં આવેછે. એ ચામડાંને મારોક્કોચર્મ કહેછે. જિબ્રાલ્તરની સામુદ્રધુનીને કિનારે तांजीर અને तेतुवान બંદરો છે; અને स्युता નામે ગઢ ડુંગર ઉપર જિબ્રાલ્તરની સામે છે. તેતુવાન બંદર તથા સ્યુતાગઢ સ્પેન દેશના કબજામાં છે.

એ ચાર બાર્બરી સંસ્થાનોનો મૂલક દક્ષિણે મોટા રણમાં ધૂસેલો-છે; એ સંસ્થાનો અને રણની વચ્ચે अत्लस પર્વત છે.

મુખ્ય અખાત—सिद्रा અને काबेस.

મુખ્ય ભૂશિર—बोन અને स्पार्तेल.

અત્લસ પર્વતની ઉત્તરના પ્રદેશમાં અનાજ પુષ્કળ પાકેછે, અને એ પહાડના ઢાળ ઉપર ખજૂરીઓ, આલીવ, અને મેવાનાં ઝાડ ઊગેછે. બાર્બરી સંસ્થાનોમાં ખનિજો પણ મસ છે.

મુખ્ય નિકાસ—ઘોડા, મેવા, અનાજ, તમાકુ, ચામડાં, રૂપું, ત્રાંબું, મીઠું, ઈત્યાદિ.

એ સંસ્થાનોના રહેવાસી અરબ અને અરબને મળતી જાતોની ઓલાદ છે.

२. पश्चिम आफ्रिका.

બાર્બરી સંસ્થાનની દક્ષિણે મોટું રણ છે; અને મોટા રણની દક્ષિણે તથા પશ્ચિમ કાંઠે નીચે લખેલા દેશો છે:—

(१) सेनिगांबिया. (२) ऊपलोगिनी. (३) नीचलोगिनी. (४) हातंतात भूमि.

(૧) એ ચાર દેશોમાં સૌથી ઉત્તરે सेनिगांबिया છે. એની પૂર્વે સીધી લોકનો सूदान દેશ છે.

सेनिगाल અને गांबिया નદીઓનો જે પ્રદેશ તે સેનિગાંબિયા. रिओग्रान्द કરીને ત્રીજી નદી એમાં છે. સેનિગાંબિયા અને સૂદાનની વચ્ચેના પહાડોમાંથી એ નદીઓ નીકળેછે.

સેનિગાંબિયામાં वर्द ભૂશિર (કેપ વર્દ) છે. સર્વેથી પશ્ચિમમાં ગયેલું બિંદુ આફ્રિકામાં એ છે.

સેનિગાંબિયામાં વસનારી ઘણી જાતો મુસલમાની ધર્મમાં છે, અને બીજી સીધી કે અર્દ્ધ સીધી જાતોથી વધારે સુધરેલી છે. એ વસ્તી ઉપરાંત સેનિગાલ• નદીને આરે ફ્રાન્સનું સંસ્થાન છે તેની રાજધાનીને सांगलूई કહેછે. ગાંબિયા નદીને કાંઠે ઇંગ્રેજનું સંસ્થાન છે તેનું મુખ્ય નગર बाथर्स्त છે. રિઓગ્રાંદ નદી ઉપર પોર્તુગાલનું સંસ્થાન છે. વધારે દક્ષિણમાં ઇંગ્લાંડનું सिएरा लिओन નામે સંસ્થાન છે. એના મુખ્ય શહેરને फ्रीतौन કહેછે. ગૂલામ પકડી લાવીને વેચવાનો ધંધો અટકાવવાને આ સંસ્થાન સ્થાપ્યું. વહાણોમાંથી છોડવી લાવેલા ગૂલામોની અહીં વસ્તી કરીછે.

(૨) સિએરા લિઓનથી લોપાજની ભૂશિર સૂધીની પટીને ऊपलो गिनी દેશ કહેછે. એની દક્ષિણે અને પશ્ચિમે ગિનીનો અખાત છે. ઉત્તરમાં ઊપલા ગિની અને સૂદાન દેશની વચ્ચે कांग પર્વત આવેલાછે, અને પૂર્વે જે મૂલક છે તેની ખોળ હજી કોઈ સુધરેલા માણસે કરી નથી.

ઊપલા ગિનીમાં મોટી નદી એકજ છે. એને जोलीबा કે नैजर કહેછે. એ સૂદાન દેશમાંથી આવેછે.

મુખ્ય અખાત—નૈજરના દ્વીપની એક પડખે बेनिननो અખાત છે ને બીજે પડખે बिआफ्रानो અખાત છે; ત્રીજો ગિનીનો અખાત છે.

ઊપલા ગિનીનો જેટલો ભાગ દરિયા કાંઠે છે તેટલો જણાયલો-છે, તેની પેલીમેરનો ભાગ હજી જણાયલો નથી. એ જણાયલો

પ્રદેશ પશ્ચિમ ભણી નૈજર નદીના મુખ લગી પાણથળ છે, પણ એ ભાગમાં પાક સારો થાયછે. નૈજરની અગ્નિ કોણમાં કામેરૂન પહાડનો આરંભ થાયછે, ને ત્યાંથી ડુંગરાળો દેશ છે. કાંઠા ઉપરનાં મુખ્ય સ્થળો—लिबारिया પરગણું, એનું તાલુકા ગામ मनरोविया છે. છૂટેલા ગૂલામોને વસવાને સારૂ અમેરિકાના કોઈ ગૃહસ્થોએ એ સંસ્થાન સ્થાપ્યુંછે. વેપારીઓના રક્ષણને અર્થે તથા ગૂલામનો વેપાર અટકાવવાને કાજે અંગ્રેજે કેટલાંક થાણાં બેસાડ્યાંછે. એમાંના એકને केप कोस्त कासल કહેછે. ગિનીના કિનારાના કોઈ ભાગને अनाज आरो, हाथीदांत आरो, सुवर्ण आरो, અને गूलाम आरो, એમ વેપારની જણસો પ્રમાણે કહેછે.

કાંઠાની સમીપ આવેલાં સીધી લોકનાં રાજ્યોમાંનાં બે પ્રસિદ્ધ છે. એક आशान्ती લોકનું રાજ્ય; એની રાજધાની कूमासी નગર છે; બીજું दाहोमी. ઘણાખરા દેશી રાજાઓ જંગલી છે.

(૩) નીચલો ગિની દેશ વિષુવવૃત્તની દક્ષિણે છે. એનો વિસ્તાર લોપાજ ભૂશિરથી નીગ્રો ભૂશિર તલક છે. એની પૂર્વ મર્યાદાપર આવેલા મૂલકની હકીકત જણાયલી નથી. મધ્ય આફ્રિકા એની દક્ષિણ સીમાએ છે.

મુખ્ય નદી—कांगो કે जेर.

પોર્તુગાલનાં વિસ્તીર્ણ થાણાં નીચલા ગિનીમાં છે, અને દેશી રાજ્યોએ ઘણાં છે. પોર્તુગાલનાં મુખ્ય સ્થાનનાં નામ संत पौल दीलोआन्दा તથા बेंगुवीला. એ કિનારો ગૂલામના વેપારને માટે પ્રખ્યાત હતો. ગિનીના રહેવાશીઓને તેમની હાલની નઠારી અવસ્થામાં રાખનાર ઘણે દરજે એ વેપાર છે.

સેનિગામ્બિયા અને ગિનીની નિકાસ અનેક છે. સુવર્ણરજ, હાથીદાંત, શાહમૃગનાં પીંછ, ઇમારતી લાકડાં, ફળ, કોપરેલ, ચામડાં, મધ, ગુંદર, લાખ, કાચબાની ઢાલ, ચોખા, અને રૂ.

(૪) हातंतात देश—નીચલા ગિનીથી આરેંજ નદી સૂધી એ દેશનો વિસ્તાર છે. એની અને દક્ષિણ આફ્રિકાની વચ્ચે એ નદી છે. એ

દેશ વિષે ઝાઝું જાણવામાં આવ્યું નથી. એમાં ઘણી જાતો વસેછે, તેઓમાં હાટંતાત સૌથી અધમ અવસ્થામાં છે. કાફર જાતને મળતી બીજી જાતો છે તેઓ મુકાબલે ચઢતી સ્થિતિમાં છે.

३. दक्षिण आफ्रिका.

દક્ષિણ આફ્રિકાની હદ ઉત્તરમાં આરેંજ નદી તથા તેને મળનારી વાલ નદી તથા લિમ્પોપો નદીથી થઈછે.

દક્ષિણ આફ્રિકામાં નીચેના દેશો છે:—

देश.	राजधानी.
(१) केप कालोनी (केप संस्थान).	केपतौन.
(२) काफरारिया.	बतरवर्थ.
(३) नाताल.	पीतर्मारित्सबर्ग.
(४) जूलूदेश.	....
(५) आरेंज नदीनुं स्वतंत्र राज्य.	व्लोमफोंतीन.
(६) त्रांसवालनुं प्रजासत्ताक संस्थान.	प्रितोरिआ.

કેપ કાલોની તથા નાતાલ એ ઇંગ્લાંડનાં વસાવેલાં વિશાળ સંસ્થાનો છે. સરકારના મોકલેલા ગવર્નરો તેઓ ઉપર અમલ કરેછે. નાતાલની દક્ષિણે કાફરારિયા છે, અને ઉત્તરે જૂલૂ દેશ છે; એ બંને કાફર નામે દેશી લોકના છે. આફ્રિકાની ઘણીખરી જાતોથી એ ચડીઆતી હાલતમાં છે. આરેંજ નદી ઉપરના સ્વતંત્ર રાજ્યમાં તથા ત્રાંસવાલના પ્રજાસત્તાક સંસ્થાનમાં પ્રથમ વસેલા વલંદાના વંશજો રહેછે.

મુખ્ય શાહેરો—રાજધાનીઓ કહી તે ઉપરાંત બીજાં નગરોમાં મુખ્ય ગ્રેહમ નગર, અને ઇલિજાબેથ બંદર કેપ કાલોનીમાં છે, અને દર્બાન (નાતાલ બંદર) નાતાલમાં છે.

મુખ્ય ભૂશિરો—केप गुद होप ઈ. સ. ૧૪૯૩ માં બાર્થોલોમ્યુ દિઆઝે શોધી કહાડી; आग्वल्हास ભૂશિર.

મુખ્ય અખાત—तेबल, फाल्स, अलगोआ, તથા दीलागोआ.

મુખ્ય નિકાસ—ઊન, ખૂનદાણા, શાહમૃગનાં પીંછ, ચામડાં, અને દ્રાક્ષનો દારૂ; નાતાલમાંથી ખાંડ અને હાથીદાંત. નાતાલ તથા વલંદાનાં બંને સંસ્થાનોમાં સોનું તથા હીરા જડે એવાં સ્થળો હમણા માલૂમ પડ્યાંછે.

४. पूर्व आफ्रिका.

દક્ષિણમાં બ્રાંસવાળ સંસ્થાન અને જૂલૂ દેશથી ઉત્તરમાં એદન અખાત સૂધી पूर्व आफ्रिकानो વિસ્તાર છે.

पूर्व आफ्रिकाना देश.

देशोनां नाम.	राजधानी.
सोफाला.	सोफाला.
मोजाम्बीक.	मोजाम्बीक.
जांजीबार.	जांजीबार.
सोमाली देश.	....
गाला देश.	....

એ દેશોમાંના સોફાલા અને મોજામ્બીક પોર્તુગાલને તાબે છે; જાંજીબારમાં મુસલમાન સુલતાનનો અમલ છે, અને છેલ્લા બે દેશો જંગલી હાલતમાં છે. ઉપર જે રાજધાનીઓ કહી તે ઊપરાંત જાંજીબારમાં मोम्बास નગર અને સોમાલીમાં बर्बेरा બંદર, તથા એદનના અખાતને કિનારે ગાલા દેશમાં जैला બંદર છે.

મુખ્ય પર્વતો—એના પહાડો ઉત્તરમાં ગ્વાર્દાફુવી ભૂશિરથી દક્ષિણમાં કેપ ગુદ હોપ સૂધી કાંઠાને સમાંતર છે. એ લાંબા પર્વતોમાં સર્વેથી ઊંચો किलीमानजारो નામે છે. જાંજીબાર અને મોટાં સરોવરોના પ્રદેશની વચ્ચે એ શિખર છે.

મુખ્ય સામુદ્રધુની—मोजाम्बीक નામે છે તે મોજામ્બીક પ્રાંત અને મોટા માદાગાસ્કર બેટની વચ્ચે છે.

મુખ્ય નદી—जाम्बेजी, એ મોજામ્બીકની સામુદ્રધુનીને મળેછે.

મુખ્ય ભૂશિર—ग्वार्दाफुवी, એ આફ્રિકાનું અતિ પૂર્વ બિંદુછે.

મુખ્ય દ્વીપો—जांजीबार; એમાં जांजीबार શહેર છે. मादागास्कर; એની રાજધાનીનું નામ तानानारीवो છે. कोमोरू દ્વીપો; એમાં દેશી સંસ્થાનો છે. बुर्बों એ ફ્રાન્સને કબજે છે; मोरिस (રાજધાની पोर्तलूई) તથા सैचल ઇંગ્લાંદને સ્વાધીન છે; सोकोत्राबेट.

પૂર્વ આફ્રિકામાં સોનું અને હાથીદાંત પરદેશ ખાતે ચડેછે. એમાં ગૂલામોનો વેપાર બહોળો ચાલેછે, પરંતુ એ વેપાર બંધ પાડવાનું જાંજીબારના સુલતાને ઇંગ્લાંડને હાલમાં વચન આપ્યુંછે. મોરિસ બેટમાંથી સરસ ખાંડ પરદેશ મોકલવામાં આવેછે. પૂર્વ કાંઠે અરબ વેપારીઓ ઘણા વસેછે, અને પશ્ચિમ તથા મધ્ય આફ્રિકાના સીધી લોક કરતાં ત્યાંના અસલી રહેવાશીઓ દક્ષિણના કાફરો તથા ઉત્તરના હબશી લોકની પેઠ ચઢીઆતા છે.

૫. मध्य आफ्रिका.

मध्य आफ्रिकाના ઘણા ભાગની હજી ભાળ લાગી નથી; તોપણ નીચેના દેશો કહી શકાય :—

(૧) सहरा કે मोटुं रण.
(२) सूदान કે सीधी देश.
(३) मोटां सरोवरोनो प्रदेश.
(४) दक्षिणे मध्य आफ्रिका.

(१) सहरा કે मोटुं रण બાર્બેરી સંસ્થાનોની દક્ષિણેથી શરૂ થાયછે, ને પૂર્વમાં મિસરથી તે પશ્ચિમમાં આત્લાંતિક સૂધી ફેલાયલુંછે. એ સહરામાં ઘણાક રસાળ અને પુષ્કળ પાણીવાળા રણદ્વીપો છે. બાર્બેરી અને સુદાનની વચ્ચે ઉંટવડે વેપાર ચલાવનારા વણજારાને મુકામ કરવાને એ ટાપુઓ કામ લાગેછે. એમાંના फजान નામે એક ટાપુ વિષે ત્રિપોલીના વર્ણનમાં કહ્યુંછે. રણમાં વસનારા લોક અને બાર્બેરીના લોક એક જાતના છે, ને તેઓ ધર્મે મુસલમાન છે.

(२) सूदान કે सीधी देश સહરાની દક્ષિણે છે. પશ્ચિમે સેનિ-

ગામ્બિયાથી તે પૂર્વમાં મિસરના કાર્દોફાન સૂધી તેનો વિસ્તાર છે. દક્ષિણમાં સુદાનની હદ ઉપર ઊપલો ગિનીદેશ તથા આફ્રિકા ખંડના મધ્યનો અજણાયલો મૂલક છે. સુદાનમાં કેટલાક દેશી રાજા છે; એમાંનાં જાણવામાં આવેલાં નગરોનાં નામ—सेगो, तिम्बक्तू, અને बोआस એ ત્રણે નૈજરને કાંઠે કે કાંઠાની પાસે છે; साकातू; શાદ (ચાડ) સરોવરને તીરે कौका; કાર્દોફાનને લગતો દારફૂર પ્રાંત છે તેમાં कोबे શહેર છે. એ શહેરને મિસરના રાજાએ હાલ જીતી લીધેલું સંભળાયછે.

મુખ્ય નદી—नैजर છે. એનાં બીજાં નામ जालिबा ને क्वारा છે. કોંગ પર્વતમાંથી નીકળી ચકરાવો ખાઈ સુદાન અને ઊપલા ગિનીમાં થઈ ગિનીના અખાતને મળેછે. ડાબે કાંઠે નૈજરને મળનારી शादा નદી છે.

મુખ્ય સરોવરનું નામ चाड છે. એમાં શારી વગેરે નદીઓનું પાણી આવેછે.

મુખ્ય પર્વત—कौंग પર્વત. એ સુદાનને સેનિગામ્બિયા તથા ઊપલા ગિનીથી જૂદા પાડેછે. સુદાનની દક્ષિણમાં શાદા નદીના મૂળના થડમાં अलांतिका પહાડ છે.

સોધી લોકનું મૂળ સ્થાન સુદાન દેશ છે. એ લોક બહુધા પાખંડી ધર્મમાં છે; હાલ ઘણાક મુસલમાન થવા લાગ્યાછે.

(૩) मोटा सरोवरोनो प्रदेश—સુદાનની દક્ષિણે અજાણ્યું રણ છે. ઈ. સ. ૧૮૫૭ માં એ રણની તથા જાંગબારની વચ્ચેના મૂલકમાં ઘણાં વિશાળ સરોવરો કપતાન સ્પીકને જડ્યાં. એ જડવાથી નીલ નદીનાં મૂળ શોધી કહાડવાનું માન્ય તે પામ્યો. તે નદી એ સરોવરમાંથી નીકળેછે. પૂર્વે એ બિના કોઈના જાણવામાં નહતી. એ સરોવરોનાં નામ—ઉત્તરમાં विक्तोरिआ न्यांजा તથા आल्बर्त न्यांजा; દક્ષિણમાં तांगानैका. મોટી કે ધોળી નીલ નદીનો આરંભ વિક્તોરિઆ-ન્યાંજામાંથી થાયછે, ત્યાંથી વહેતી આલ્બર્ત-ન્યાંજામાં દાખલ થઈ બીજી મેર નીકળેછે, ને ગોંદોકોરોની ઉત્તરે થઈ મિસરના મૂલકમાં પ્રવેશ કરેછે.

આ ભાગમાં સીધી લોક વસેછે. હાથીદાંત વોહોરવાને જાંઝી-બારથી અરબ વેપારિયો ત્યાં જાયછે.

(૪) मध्य आफ्रिकानो दक्षिण भाग—એમાં ધૂરીને દાક્તર લિવિંગ્સ્તને હાલ માંહેલા ભાગની તપાસ કરી. એનો વિસ્તાર ઉત્તરમાં મોટાં સરોવરોથી દક્ષિણમાં આરેંજ નદી લગીછે; પૂર્વે મોજામ્બીક, સોફાલા અને ત્રાંસવાલ સંસ્થાન, પશ્ચિમે પોર્તુગાલનાં થાણાં અને હાતન્તાત દેશ સૂધી.

એમાં जांबेजी નદી છે, તે ઘણે દૂર સૂધી વહેતી જઈ પૂર્વ આફ્રિકામાં જાયછે અને હિંદી મહાસાગરને મળેછે. જામ્બેજીને મળનારી સર્વેથી મોટી નદી चोब છે.

મુખ્ય સરોવર—न्यासा છે. એમાંથી શીરે નદી નીકળી જામ્બેજીને મળેછે.

એમાં વસનારી જાતોમાં સર્વોપરિ બેશુઆના લોક છે ને તેઓ કાફરને મળતા છે.

મુખ્ય ગામ—દક્ષિણમાં कुरूमान કે लासाकू અને कालोबेंग; ઉત્તરમાં लिन्यांती.

૬. आफ्रिकाना द्वीपो.

પૂર્વ કાંઠાના દ્વીપો જણાવી ચૂકયા છીએ (પૂર્વ આફ્રિકાનું વર્ણન જુઓ.) પશ્ચિમ કિનારે आजोरेज, मदीरा, कनेरी, અને केपदीवर्दे દ્વીપો છે (સ્પેન અને પોર્તુગાલનું વર્ણન જુઓ.) એજ તીરે ગિનીના અખાતમાં फर्नान्दोपो તથા अनाबोन સ્પેનને હવાલે છે. प्रिन्सटापु તથા सेंतटामस પોર્તુગાલને કબજે છે. દક્ષિણ આત્લાંતિકમાં आसेन्शन તથા सेंतहेलीना ઇંગ્લાંડને તાબે છે.

प्रकरण ६ ठुं.

अमेरिका खंड.

અમેરિકાખંડની પશ્ચિમ સીમાએ પાસિફિક મહાસાગર છે, પૂર્વે

આત્લાંતિક, ઉત્તરે ઉત્તર મહાસાગર, અને દક્ષિણે દક્ષિણ મહાસાગર. અમેરિકાના વાયવ્ય કોણની પાસે એશિયાખંડ છે. એ ખંડોની વચ્ચે બેહરિંગ નામે સામુદ્રધુની છે. અમેરિકાના બે ભાગ કગય– उत्तर अमेरिका અને दक्षिण अमेरिका. પાનામાની સંયોગીભૂમિથી એ બે સંધાયલાછે.

उत्तर अमेरिका.

મર્યાદા—ઉત્તરે ઉત્તર મહાસાગર; પશ્ચિમે બેહરિંગની સામુદ્રધુની અને પાસિફિક મહાસાગર; દક્ષિણે પાસિફિક મહાસાગર અને પાનામાની સંયોગીભૂમિ; પૂર્વે કારિબિયન સમુદ્ર, મેક્સિકો અખાત, તથા આત્લાંતિક મહાસાગર.

उत्तर अमेरिकाना देशो.

(१) कानदा इलाको.

(२) यूनैटेड स्टेट्स. (જોડાયલાં સંસ્થાનો.)

(३) मेक्सिको.

(४) मध्य अमेरिका. એમાં છ સ્વતંત્ર સંસ્થાનો છે.

ઉત્તર અમેરિકાના દક્ષિણ ભાગનું નામ મધ્ય અમેરિકા પાડ્યું છે. ઉત્તરે મેક્સિકો અને દક્ષિણે પાનામાની વચ્ચે એ સાંકડી પટી છે.

મુખ્ય પર્વત—राकी પર્વત, ઉત્તર અમેરિકામાં ઉત્તરથી દક્ષિણ દિશાએ પડેલોછે.

ઘણાક અગત્યના દ્વીપો ઉત્તર અમેરિકાને લગતા છે, તેઓનું બયાન આગળ કરવામાં આવશે.

મુખ્ય સમુદ્ર—ઉત્તર અને દક્ષિણ અમેરિકાની વચ્ચે कारिबियन સમુદ્ર.

ધર્મ અને રાજ્યરીતિ—પૂર્વે* અમેરિકામાં ઇન્દિઅન લોક વસતા; પણ ઇ. સ. ૧૪૯૨ માં કોલમ્બસને એ ખંડ જડ્યો ત્યાર પછી યૂરોપથી એમાં વસવા આવનારી વધતી સંખ્યાએ કરીને એ જૂની પ્રજા ક્ષય પામીછે. કાનદામાં અને યૂનૈતેદ સ્તેત્સમાં વસેલા

* આ કલમ ઉત્તર અમેરિકા તથા દક્ષિણ અમેરિકા એ બેઉને લાગુ પડેછે.

યૂરોપી લોક ઘણું કરીને ઇંગ્રેજી ભાષા બોલેછે, ને પ્રાતેસ્તંત માર્ગ પાળેછે; અને અમેરિકાના બાકીના ભાગમાં જઈ વસેલા લોક ઘણું કરીને સ્પેન કે પોર્તુગાલની બોલી બોલેછે (બ્રાઝિલમાં પોર્તુગાલની ને બાકીના ભાગમાં સ્પેનની), અને રોમન કાથોલિક પંથને માનેછે. એમ ધર્મમાં અને ભાષામાં ભેદ હોવાનું કારણ એ છે કે ઉત્તર પ્રાંતોમાં ઇંગ્રેજ વસ્યાછે, અને બ્રાઝિલમાં પોર્તુગાલથી તથા બાકીના દેશોમાં સ્પેનથી ગયેલા લોક વસ્યાછે. અમેરિકાનાં રાજ્યો બહુધા પ્રજાસત્તાક છે.

(१) कानदा इलाको.

વાયવ્ય કોણનો મૂલક પહેલાં રૂશિયાને તાબે હતો તે તેણે હાલ યૂનૈતેદ સ્તેત્સને વેચાતો દીધોછે; એ બાદ કરતાં બાકીનો ઉત્તર અમેરિકાનો ઉત્તર ભાગ એ ઇલાકામાં છે.

એમાં સાત પ્રાંત છે—आन्तारिओ[1], क्विबेक[2], नोवास्कोशिआ, न्यूब्रन्स्विक, मानितोबा, ब्रिटिश कोलम्बिया, અને प्रिन्सएद्वर्द बेट. આ સાત પ્રાંત અને બીજા બે મહાલ (જેની રાજ્યરચના હજી કરી નથી) ઇંગ્લાંડની રાણીએ ઠરાવેલા ગવર્નર જનરલના હાથ નીચે છે. ओतावा શહેર રાજધાની છે.

મુખ્ય પર્વત–राकी પર્વત ઉત્તર મહાસાગરથી માંડીને યૂનૈતેદ સ્તેત્સની સરહદ સૂધી કાનદા ઇલાકાને પશ્ચિમ ભાગે આવેલોછે.

મુખ્ય નદીઓ—संत लारेन्स આત્લાન્તિકને મળેછે; माकेनजी, ઉત્તર મહાસાગરને મળેછે.

મુખ્ય સરોવર-सुपीरीआर, हुरोन, एरी, અને आंतारिओ. એ છેલ્લું કાનદા અને યૂનૈતેદસ્તેત્સની વચ્ચે છે. બીજાં મોટાં સરોવરો—विनिपेग, ग्रेतस्लेव, ग्रेतबेर, ઇત્યાદિ.

મુખ્ય ઉપસાગરો અને અખાત–बाफिन ઉપસાગર ગ્રીન્લાંદની પશ્ચિમે છે; हद्सन ઉપસાગર કાનદા ઇલાકાની ઉત્તરે છે; फन्दी

---

૧ એનું જૂનું નામ ઉપલો કાનદા.
૨ એને પહેલાં નીચલો કાનદા કહેતા.

ઉપસાગર, ન્યૂબ્રન્સ્વિક તથા નોવાસ્કોશિઆની વચ્ચે છે. સેન્તલારેન્સ અખાત, કાનદા ઈલાકાની અને ન્યૂ ફૌન્દલાંદ બેટની વચ્ચે છે.

મુખ્ય સામુદ્રધુનીઓ—બેલીઅલ ન્યૂ ફૌન્દલાંદ બેટ અને ખંડના ઈશાન કોણ (લાબ્રદોર) ની વચ્ચે છે; દેવિસ, બાફિન અને આત્લાંતિકને સાંધેછે; બારો તથા સ્મિથ એ બે બાફિન અને ઉત્તર ભણીના દરિયાને જોડે છે; હદ્સન આત્લાંતિક અને હુદ્સન ઉપસાગરને સાંધેછે; એ વિના બીજી ઘણી છે.

મુખ્ય ભૂશિર—ચદલી અને સેબલ.

મુખ્ય દ્વીપકલ્પ—નોવાસ્કોશિઆ એ કાનદા ઈલાકાની અગ્નિકોણમાં છે.

મુખ્ય દ્વીપો—પ્રિન્સએદ્વર્દ બેટ; એવિષે ઉપર કહેલુંછે; વોનકૂવર બેટ એ બ્રિટિશ કોલમ્બિયાની નૈરૂત્ય કોણમાં છે, ને જુઆન દી ફુકા નામે સામુદ્રધુની એને યુનૈતેદ સ્તેત્સના મૂલકથી નોખો પાડેછે; આંતિકાસ્તિ એ સેંત લારેન્સ નદીના મુખની બહાર છે; કેપ બ્રિતન બેટ, એ પ્રિન્સ એદ્વર્દ બેટની પૂર્વે છે; એ વિના ઓછા અગત્યના બીજા ઘણા છે.

મુખ્ય નગરો—આંતારિઓ પ્રાંતમાં ઓતાવા નદીને તીરે ઓતાવા શહેર છે, તથા આંતારિઓ સરોવરના તટપર તોરાંતો; ક્વિબેક પ્રાંતમાં ઓતાવા અને સેંત લારેન્સ નદીઓના સંગમપર માંત્રિયાળ તથા સેન્ત લારેન્સ નદીને કાંઠે ક્વિબેક શહેર; ન્યૂ બ્રન્સ્વિક પ્રાંતમાં સેંતજાન અને નોવાસ્કોશિઆ પ્રાંતમાં હાલિફાક્સ બંદર. એ બંદર ઇંગ્રેજી વહાણના લશ્કરનું એક થાણું છે.

મુખ્ય નિકાસ—અનાજ, કાટ, માછલાં, ચામડાં, તથા સલોમચર્મ. બ્રિટિશ કોલમ્બિયામાં મસ સોનું નીકળે એવી ખાણો છે.

(૨) યૂનૈતેદ સ્તેત્સ.

દુનિઆનાં મોટાંમાં મોટાં રાજ્યોની પંક્તિમાં આ પ્રજાસત્તાકરાજ્ય ગણાયછે. એમાં હાલ ૩૭ સંસ્થાનો અને સંસ્થાન નહિ થ-

એલા બાર મહાલ છે. એ સંસ્થાનો અને મહાલો કાનદા ઈલાકાની દક્ષિણે અને મેક્સિકોની ઉત્તરે આત્લાંતિકથી પાસિફિક સૂધી છે. આ વિશાળ મૂલકમાં એ ખંડનો વાયવ્ય કોણ ઉમેરાયોછે. એ કોણ પ્રથમ રૂશ દેશને હાથ હતો.

મુખ્ય પર્વતો—પશ્ચિમે કાંઠાની થડમાં ડૂંગરાની ઓળ છે, અને ત્યાંથી વધારે માંહેલી તરફ કાનદામાંથી આવતા राकी પર્વત છે, તેનો છેડો મેક્સિકોની દક્ષિણમાં છે; પૂર્વમાં સેંત લારેન્સ નદીથી મેક્સિકોના અખાત સૂધી अलीगानी પંહાડની ઓળ છે.

મુખ્ય નદીઓ—मिसिसीपी. એ મોટી નદીનો આરંભ આ રાજ્યની ઉત્તરે સુપીરીઆર સરોવરની પશ્ચિમના પ્રદેશમાં થાયછે. દક્ષિણ ભણી વહેતાં તેમાં રાકી પર્વતમાં ઉત્પન્ન થનારી मिसूरी નદી તથા અલીગાની પહાડમાંથી નીકળનારી ओहिओ નદી ભેગી થાયછે. મેક્સિકો અખાતને મળતાં પહેલાં लाल અને બીજી નદીઓનો સંગમ તેની સાથે થાયછે. रिओ ग्रांद दल नार्त्त નામે બીજી મોટી નદી રાકી પર્વતમાંથી નીકળી આગળ વહેતાં એ રાજ્યનો મેક્સિકો દેશથી વિયોગ કરેછે. એની ઉત્તરસીમા સેંત લારેન્સને સ્પર્શ કરેછે. युकोन નદી કાનદા ઈલાકામાં ઉત્પન્ન થઈવાયવ્ય કોણનો જે મૂલક આ રાજને તાબે છે તેમાં વહેછે. એમાં બીજી ઘણી નદીઓ છે. रिओ कोलोरादो એ કાલિફાર્નિયાના અખાતને મળેછે; हद्सन નદી, देलावेर નદી, सस्क्वेहाना નદી, कनेक्तिकत નદી, ઇત્યાદિ.

મુખ્ય સરોવરો—मिचीगान, એ કાનદાના હુરોન તથા સેંત લારેન્સના કાંઠાનાં બીજાં સરોવરોને મળેછે; साल्त સરોવર, એ રાકી પહાડની પશ્ચિમે છે.

મુખ્ય ઉપસાગરો—देलावेर અને चेसापीक.

મુખ્ય ભૂશિરો—પૂર્વમાં काद, हातेरास, અને सेबल, તથા પશ્ચિમ કિનારે फ्लात्तरी.

મુખ્ય દ્વીપકલ્પો—અગ્નિકોણમાં फ्लारिदा, એની એક પાસે આત્લાંતિક છે, અને બીજી મેર મેક્સિકો અખાત છે; વાયવ્ય કોણમાં आलियास्का.

મુખ્યદ્વીપો—लांगबेट, એ न्यू यॉर्कની પૂર્વે છે; आलूशियन ટાપુઓ, એ આલિયાસ્કાની નૈઋત્ય કોણમાં છે.

મુખ્ય શાહેરો—वाशिंगतन એ રાજધાની પોતોમાક નદી ઉપર છે; न्यू यॉर्क; ब्रुकलिन; फिलादेल्फिया; મિસૂરી નદીને તીરે सैंत लुईस; મિચીગાન સરોવરને કાંઠે चिकागो; बाल्तिमोर; बॉस्तॉन; મિસિસીપી નદીપર न्यू आर्लियन्स; કાલિફ્રાર્નિયામાં सान् फ्रान्सिस्को; એ વિના બીજાં ઘણાં નગરો એ વિશાળ રાજ્યમાં છે.

મુખ્ય નિકાસ—રૂ, તમાકુ, ચોખા વગેરે અનાજ; વર્જિનિયા પ્રાંતનો તમાકુ અને જાર્જિયા તથા કારોલૈના પ્રાંતોના ચોખા વખાણવા જોગ સરસ છે.

કાલિફ્રાર્નિયાની અને તેની પાસેનાં સંસ્થાનોની જમીનમાંથી સોનું પુષ્કળ નીકળેછે, અને ઘણાંખરાં સંસ્થાનોમાં કોયલા, લોઢું, ઈત્યાદિ જડેછે.

(३) मेक्सिको.

એ પ્રજાસત્તાક રાજમાં ૨૭ સંસ્થાનો અને બે મહાલ છે.

એ રાજની પશ્ચિમ હદ ઉપર પાસિફિક મહાસાગર છે, અને પૂર્વ સીમાએ મેક્સિકો અખાત છે. એની ઉત્તરે યૂનૈતેદ સ્તેત્સ છે, અને દક્ષિણે મધ્ય અમેરિકા છે.

મુખ્ય પર્વત—रॉकी પહાડ એ યૂનૈતેદ સ્તેત્સમાંથી ચાલ્યો આવી મેક્સિકોના અંત સુધી ગયોછે.

મુખ્યનદી–रिओ ग्रान्द दल नार्त्त, એ મેક્સિકો અખાતમાં જાયછે.

મુખ્ય અખાતો—पूर्वे मेक्सिको અખાત અને પશ્ચિમે कालिफार्निया અખાત.

મુખ્ય દ્વીપકલ્પો—युकातान, મેક્સિકો અખાત અને કારિબિયન સમુદ્રની વચ્ચે છે; नीचलो कालिफार्निया, એ કાલિફ્રાર્નિયા અને પાસિફિકની વચ્ચે છે.

મુખ્ય શાહેરો—मेक्सिको, એ રાજધાની છે; वेराक्रूथ અને ता·

મ્પિકો, એ નગરો અખાતને કાંઠે છે; આકાપુલકો અને બીજાં શાહેરો મહાસાગરને કિનારે છે.

મુખ્ય નિકાસ--રૂપું, ત્રાંબું, કીરમજ, ગળી, ચામડાં, મહોગની નામે લાકડું તથા બીજી જાતનાં લાકડાં.

(૪) મધ્યઅમેરિકા.

મેક્સિકોની દક્ષિણે મધ્ય અમેરિકા છે. એમાં પાંચ પ્રજાસત્તાક રાજ્યો અને એક ઇંગ્રેજી સંસ્થાન છે. એ રાજ્યોનાં નામ નીચેપ્રમાણેઃ—

संस्थान.	मुख्य शहेर.
(१) ग्वातेमाला	नवुं ग्वातेमाला.
(२) इंग्रेजनुं हांदूरास.	बेलीज.
(३) हांदूरास.	कोमायागुवा.
(४) सान्साल्वादोर.	सान्साल्वादोर.
(५) निकारागुवा.	मानागुवा.
(६) कोस्तारिका.	सांजोसे.

મધ્ય અમેરિકામાં મુખ્ય સરોવર निकारागुवा છે.

મુખ્ય અખાત—हांदूरास છે.

મુખ્ય નિકાસ--ગળી, કીરમજ, અને બુનદાણા.

(५) द्वीपो.

ઉત્તર અમેરિકાના મુખ્ય દ્વીપોનાં નામ અત્યારસૂધી આવ્યાં નથી. તે નીચે પ્રમાણે છેઃ—

(૧) ग्रीनलान्द અમેરિકાની ઇશાને છે. એ દ્વીપ દેનમાર્કના તાબામાં છે. પ્રથમ એવું ધારવામાં હતું કે એ બેટ અમેરિકાનો ભાગ છે, પરંતુ હાલમાં માલૂમ પડયુંછે કે એ દ્વીપ છે. બેહરિંગ સામુદ્રધુનીથી બાફિન ઉપસાગર સૂધી વહાણો જઇ શકેછે, પરંતુ પુષ્કળ બરફ હોવાથી માર્ગ વિકટ છે.

(૨) न्यू फौंदलांद કાનદા ઇલાકાની પૂર્વે છે. એ બેટ ઇંગ્રેજના તાબામાં છે. એનું મુખ્ય શાહેર सेंतजान છે.

ન્યૂફૌંદલાન્દમાં મુખ્ય ભૂશિર રેસ છે. ન્યૂફૌંદલાન્દના કાંઠાપર જેટલાં માછલાં જડેછે તેટલાં આખી દુનિયામાં બીજે કોઈ ઠેકાણે જડતાં નથી.

(૩) વેસ્તઇંદિઆ દ્વીપો—એના ચાર સમૂહ નીચે પ્રમાણે પાડ્યાછેઃ—

બહામા દ્વીપો, એમાં ગ્રેટ બહામા, ન્યૂ પ્રાવિદેન્સ, અને સાન્સાલ્વાદોર મુખ્ય છે. એ દ્વીપો ઇંગ્રેજને તાબે છે. તેઓની સંખ્યા આશરે ૫૦૦ છે. એ બેટનું મુખ્ય શહેર નાસ્સૌ છે તે ન્યૂ પ્રાવિદેન્સમાં છે.

મોટા આંતિલીસ. એમાં ક્યૂબા, જામેકા, હાઇતી કે સાનદોમિંગો, અને પોર્તોરિકો નામે મોટા ટાપુઓ છે. ક્યૂબા સ્પેનના તાબામાં અને જામેકા ઇંગ્લાંડને કબજે છે. ક્યૂબાનું મુખ્ય શહેર હાવાના છે, અને જામેકામાં મોટામાં મોટું શહેર કિંગ્સ્તન છે.

નાના આંતિલીસ કે વિંદ્વર્દ દ્વીપો અને લીવર્દ દ્વીપો. એમાંના ઘણાખરા ઇંગ્લાંડ, સ્પેન, કે ફ્રાન્સના તાબામાં છે. એ બેઉ સમૂહોમાં નાના આંતિલીસ વધારે અગત્યના છે. નાના આંતિલીસમાં મુખ્ય બેટ ત્રિનીદાદ અને બાર્બેદોજ (ઇંગ્રેજના) અને માર્તિનીક તથા ગ્વાદેલૂપ (ફ્રેંચના) છે.

મુખ્ય નિકાસ—ખાંડ, બૂનદાણા, તમાકુ, આદુ, રૂ, ઈત્યાદિ.

(૪) બર્મ્યૂદા. એ આશરે ત્રણસેં દ્વીપોનો સમૂહ યૂનૈતેદ સ્તેતસને પૂર્વ કાંઠે આત્લાંતિક મહાસાગરમાં છે. તેઓ ઇંગ્રેજને તાબે છે.

દક્ષિણ અમેરિકા.

મધ્ય અમેરિકા જોડે પાનામાની સંયોગીભૂમિવડે દક્ષિણ અમેરિકા સંધાયલોછે. દક્ષિણ અમેરિકાની બીજી બધી બાજુએ પાણી છે. એની ઉત્તરે કારિબિયન સમુદ્ર, પૂર્વે આત્લાંતિક મહાસાગર, પશ્ચિમે પાસિફિક મહાસાગર, અને દક્ષિણે દક્ષિણ મહાસાગર છે. એના દેશો નીચે પ્રમાણેઃ—

(૧) કોલંબિયા.
(૨) વેનેજૂઇલા.
(૩) એક્વાદોર.
(૪) ગિયાના.
(૫) બ્રાજિલ.
(૬) પેરૂ.

(૭) बोलिविया.
(૮) चिली.
(૯) लाप्लाता.
(૧૦) पारागुवाई.
(૧૧) उरूगुवाई.
(૧૨) पातागोनिया.
અને दक्षिण द्वीपो.

મુખ્ય પર્વત—आंदेज. એ પર્વત મધ્ય અમેરિકાથી દક્ષિણ અમેરિકાની આખી પશ્ચિમ બાજુએ છેડા સૂધી પથરાયલાછે.

મુખ્ય સમુદ્ર—कारिबियन છે તે વેસ્ટ ઇન્દિઆ द्वीपो અને દક્ષિણ અમેરિકાની વચ્ચે છે.

(૧) कोलम्बिया.

એ પ્રજાસત્તાક રાજ્ય છે. એની રાજધાની बोगोत्ता છે.

મુખ્ય નદી—मागदालेना છે. એ નદી આંદેજ પર્વતમાં ઉત્પન્ન થઈ કારિબિયન સમુદ્રને મળેછે.

મુખ્ય ઉપસાગર તથા અખાત—કારિબિયન સમુદ્રમાં दारियन અખાત અને પાસિફિક મહાસાગરમાં पानामा ઉપસાગર.

એજ નામે ઉપસાગરમાં પાનામા શહેરથી સંયોગીભૂમિની બીજી બાજુએ આસ્પિન્વાલ સૂધી રેલવે બાંધીછે.

મુખ્ય નિકાસ—રૂ, રબર, ગળી, અને પેરૂ ઝાડની છાલ.

(૨) वेनेजूइला.

એ પ્રજાસત્તાક રાજ્યછે. એનું મુખ્ય શહેર कारांकास છે.

મુખ્ય નદી—ओरिनोको આત્લાંતિક મહાસાગરને મળેછે.

મુખ્ય અખાત—वेनेजूइला છે તે કારિબિયન સમુદ્રમાં પડેછે.

મુખ્ય સરોવર—माराकाइबो છે.

મુખ્ય નિકાસ—રૂ છે.

(૩) एक्वादोर.

એ પ્રજાસત્તાક રાજ્ય છે. એની રાજધાની कीतो છે.

મુખ્ય પર્વત—कोतोपाही અને चिंबोरोथो આંદેજમાં છે.

મુખ્ય અખાત—ग्वायाक्विल એ પાસિફિકની શાખા છે.

મુખ્ય નિકાસ—નાળિએર, રબર, અને પેરૂ ઝાડની છાલ.

(૪) गियाना.

એ દેશના ત્રણ ભાગ કર્યાછે—(૧) इंग्रेज ताबानो गियाना; એની રાજધાની जार्जतौन છે; (૨) वलंदा ताबानो गियाना; એની રાજધાની पारामारीबो છે; (૩) फ्रेंच ताबानो गियाना; એની રાજધાની काय्येन છે.

મુખ્ય નદીઓ—एसक्वीबो અને सूरिनाम.

મુખ્ય નિકાસ—ખાંડ, શેરડીનો દારૂ, ગોળ, બૂનદાણા, મરચાં, તેજાનો, વસાણા, રૂ, ઇત્યાદિ.

(૫) ब्राजिल.

એ મોટા રાજ્યમાં ૨૧ પ્રાંતો છે.

બ્રાજિલનું મુખ્ય શહેર रीओदेजानेरो વિશાળ બંદર છે. બીજાં મોટાં શહેરો—बाहिया કે सान्साल्वादोर, આલ સેંત ઉપસાગરમાં બંદર છે; અને रीसैफ કે पेरनाम्बूको બાહિયાની ઉત્તરે બંદર છે.

મુખ્ય નદી—आमाजोन છે. દુનિઆમાં મોટામાં મોટી નીલ નદીથી માત્ર એ ઊતરતી છે. આંદેજ પર્વતમાંથી નીકળી એ નદી આત્લાંતિક મહાસાગરને મળેછે. तोकांतिन्स, सान्फ्रान्सिस्को, ઇત્યાદિ બીજી નદીઓ છે.

મુખ્યભૂશિર—सेंत राक.

મુખ્ય નિકાસ—રૂ, ખાંડ, કીમતી ધાતુ, અને રત્ન.

(૬) पेरू.

એ પ્રજાસત્તાક રાજ્યનું મુખ્ય શહેર लीमा છે. બીજાં મોટાં શહેરો—कुथको, પ્રાચીન દેશી રાજ્યકર્તાઓની રાજધાની; कालाव લીમાનું બંદર છે.

મુખ્ય પર્વત—आंदेज.

મુખ્ય સરોવર—तितिकाका.

મુખ્ય નિકાસ—ગુવાનો,* સુરોખાર, આલપાકા નામે ઘેટાનું ઊન, ઈત્યાદિ. બ્રાજિલની પેઠ પેરૂમાં ધાતુની ખાણો પુષ્કળ છે.

(૭) बोलिविया.

એ દેશ પ્રજાસત્તાક છે. એનું મુખ્ય શહેર ओरूरो છે. लापाथ અને चूकीसाका (અથવા सुक्रे) મોટાં શહેરો છે. पोतोसीमां રૂપાની ખાણો છે.

મુખ્ય પર્વત—आंदेज. એનાં ઊંચાં શિખર सोतारा, इलीमान, ઈત્યાદિ છે.

મુખ્ય સરોવર—तितिकाका.

મુખ્ય નિકાસ—રૂપું, પેરૂની છાલ, નાળિએર, બૂનદાણા, આલપાકા, તાંબું, કલઈ, અને બીજી કાચી ધાતુ.

(૮) चिली.

એ પ્રજાસત્તાક રાજ્યની રાજધાની सांतियागो दे चिली છે. वाल्पारैसो મુખ્ય બંદર છે.

મુખ્ય પર્વત—आंदेज.

મુખ્ય દ્વીપ—चिलो અને जुआन फर्नांदीज.

મુખ્ય નિકાસ—તાંબું, રૂપું, ઘઉં, રૂ, અને ઊન.

(૯) लाप्लाता के आर्जेन्तैन राज्यसमुदाय.

આ પ્રજાસત્તાક રાજ્ય છે. મુખ્ય શહેર बुएनोसएर्स રીઓ દે લાપ્લાતા ખાડીની દક્ષિણે છે.

મુખ્ય નદી—पाराना રીઓ દે લાપ્લાતામાં પડેછે.

મુખ્ય નિકાસ—ચામડાં અને ચરબી.

---

* પેરૂની પાસેના બેટોને કાંઠે હગાર જડેછે તેને ગુવાનો કહેછે. ખેતરોમાં ખાતર પૂરવાના કામમાં એ હગાર આવેછે.

(૧૦) पारागुवाई.

એ પ્રજાસત્તાક રાજ્યની રાજધાની आसेन्शन પારાગુવાઈ નદીને કાંઠે છે.

મુખ્ય નદીઓ—पीराना અને पारागुवाई, એ દેશની પૂર્વે અને પશ્ચિમે છે. એ દેશના નૈરૃત્ય કોણમાં એ બે નદીઓનો સંગમ થાયછે.

મુખ્ય નિકાસ—ચા, ચામડાં, અને તમાકુ.

(૧૧) उरुगुवाई.

એ પ્રજાસત્તાક રાજ્યનું મુખ્ય શહેર मान्तेविदियो રીઓ દે લા-પ્લાતાના મુખની સમીપ છે.

મુખ્ય નદી—उरुगुवाई એ રીઓ દે લાપ્લાતાને મળેછે.

મુખ્ય નિકાસ—ચામડાં, ચરબી, હાડકાં, ઊન, અને બક-રાંના માંસનું સત્વ.

(૧૨) पातागोनिया અને दक्षिण द्वीपो.

પાતાગોનિયાને ચિલી દેશ પોતાના તાબાનો ગણેછે. તેમાં જં-ગલી લોક સિવાય બીજી વસ્તી નથી.

दक्षिणना द्वीपो—तेरा देल फूएगो, स्तेतन द्वीप, फाकूलांद द्वीपो, અને दक्षिण जार्जिया. તેરાદેલ ફુએગો કેટલાક ટાપુઓ મળીને થ-યેલોછે. એ ટાપુઓ અને પાતાગોનિયાના દક્ષિણ કાંઠા વચ્ચે मा-गेलननी સામુદ્રધુની છે. ફાક્લાંદ દ્વીપો ઇંગ્લાંડને તાબે છે. પરંતુ સદરહુ દ્વીપોની પેઠે એમાં પણ વસ્તી થોડીજછે.

તેરાદેલ ફુએગોના છેક દક્ષિણ ટાપુમાં हार्न ભૂશિર અમેરિકાનું છેક દક્ષિણ બિંદુ છે. હાર્ન ભૂશિરની પાસેનો દરિયો તોફાની છે તેથી આત્લાંતિક મહાસાગરમાંથી પાસિફિક મહાસાગરમાં જે વહાણો જાયછે તેઓ કોઈ કોઈવાર માગેલન સામુદ્રધુનીમાં થઈને જાયછે.

प्रकरण ७ मुं.

ओशियान्या.

પાસિફિક મહાસાગર માંહેલા ઘણાક દ્વીપો ઓશિયાન્યામાં આવેલાછે. ઓશિયાન્યાના ચાર ભાગ થઇ શકે,–૧. મલય દ્वीपो, २ आस्त्रेलेशिया, ३ मिक्रोनेशिया, અને ४ पोलिनीशिया.

१. मलयद्वीपो.*

એનું બીજું નામ पूर्वमलय કે हिंदीआर्किपेलागो કહેછે. એ ઓશિયાન્યાનો વાયવ્ય ભાગ છે.

નાના નાના ટાપુઓ સિવાય મલય ટાપુઓમાં દ્વીપોના પાંચ મોટા સમૂહ છે:—

समूह.	मुख्य द्वीपो.
(१) संदाद्वीपो.	सुमात्रा અને जावा.
(२) बोर्निओसमूह.	बोर्निओ.
(३) सेलीबीससमूह.	सेलीबीस.
(४) मोलुक्का અથવા मसालाना द्वीपो.	आम्बोयना.
(५) फिलिप्पैन द्वीपो.	लुझोन.

એ દ્વીપોની વસ્તીનો મોટો ભાગ મલય લોકનો છે.

એ દ્વીપો અતિ રસાળ છે. સર્વ જાતિના મસાલા કે તેજાના, ખાંડ, બૂનદાણા, ડાંગર, ગળી, અને તમાકુ પુષ્કળ થાયછે.

(१) संदाद्वीपो—મલય દ્વીપોની છેક પશ્ચિમે सुमात्रा બેટ મલય દ્વીપકલ્પની દક્ષિણે છે (હિંદીચીન જુઓ). એની અને મલય દ્વીપકલ્પની વચ્ચે મલાક્કાની સામુદ્રધુની છે. એ બેટના ઉત્તર અને પૂર્વ ભાગમાં કેટલાંક દેશી રાજ્યો છે. તેમાંનાં एकीन અને सिआक मोटां છે. પરંતુ ઘણોખરો બેટ વલંદાને તાબે છે. વલંદા લોકનાં મુખ્ય શહેર पदांग અને बेन्कुलीन છે.

* ઇંગ્રેજીમાં એનું નામ મલયેશ્યા પાડ્યુંછે.

જાવાનો રસાળ બેટ સુમાત્રાની અગ્નિ કોણમાં છે. એ બે દ્વીપોની વચ્ચે સંદાની સામુદ્રધુની છે. જાવા બેટ વલંદાના તાબામાં છે. એ લોકની રાજધાની બાતેવિઆ છે.

સંદા દ્વીપોમાંના કેટલાક નાના ટાપુઓમાં પોર્તુગીઝનાં થાણાં છે.

(૨) બોર્નિઓસમૂહ–એ સમુહમાં મોટામાં મોટો બોર્નિઓ બેટ છે. એ બેટનો ઘણોખરો ભાગ વલંદાને તાબે છે; પરંતુ સારાવાક પ્રાંત અને ઉત્તરે બોર્નિઓ કરબાની પાસેનો લાબુઅન બેટ ઇંગ્રેજને તાબે છે.

(૩) સેલીબીસસમૂહ—એ સમૂહમાં સૌથી મોટો સેલીબીસ વલંદાને તાબે છે. મીનાદો અને મક્કાસ્સર મુખ્ય શહેરો છે.

(૪) મોલુક્કા અથવા મસાલાના બેટ–એમાંના ઘણાખરા દ્વીપો પણ વલંદાના તાબામાં છે. નાનો આમ્બોયના બેટ વેપારનું મુખ્ય સ્થળ છે.

(૫) ફિલિપ્પેન દ્વીપો—એ મલય દ્વીપોમાં છેક ઉત્તરે છે. એમાંના ઘણાખરા ટાપુ સ્પેનના તાબામાં છે. મુખ્ય બેટ લુઝોનની રાજધાની માનિલ્લા છે.

૨. આસ્ત્રેલેશિયા.*

આસ્ત્રેલેશિયા ઓશિયાન્યાનો નૈરૃત્ય ભાગ છે. એના મૂળ વતનીઓના કાળા રંગપરથી એને મીલનેશ્યા પણ કહે છે. એ લોક મલય લોકથી ભિન્ન છે. આસ્ત્રેલેશિયામાં આસ્ત્રેલિયા, તાસ્માનિયા, ન્યૂ જીલાંદ, ન્યૂ ક્યાલેદોનિયા, ન્યૂ હેબ્રેદીજ, ફીજીદ્વીપો, સાલમાન બેટ, ન્યૂ બ્રિતન, ન્યૂ ઐલૈંદ, ન્યૂ ગિની, ઇત્યાદિ આવેલાછે. એમાંના પહેલા ત્રણમાં ઇંગ્રેજ વસેછે. જેમ ઉત્તર અમેરિકામાં એ લોકે પોતાની ભાષા, રીતભાત, અને ધર્મ ચલાવ્યોછે, તેમ અહિં પણ પોતાની ભાષા, રીતભાત, અને ધર્મ ચલાવ્યોછે.

(૧) આસ્ત્રેલિયા—એને અસલમાં ન્યૂ હોલાંદ કહેતા. આખી દુનિઆમાં એ મોટામાં મોટો બેટ છે. એને કોઇ કોઇવાર ખંડ

* દક્ષિણ એશિયા.

કહેછે. એનું ક્ષેત્રફળ યૂરોપના ક્ષેત્રફળથી ૪/૫ કહેવાયછે.

મુખ્ય સામુદ્રધુનીઓ—તારેસ એ આસ્ટ્રેલિયા અને ન્યૂ ગિનીની વચ્ચે છે; અને બાસ સામુદ્રધુની આસ્ટ્રેલિયાને તાસ્માનિયાથી જૂદો પાડેછે.

મુખ્ય અખાત–ઉત્તરે कार्पेंतारिया અને દક્ષિણે आस्त्रेलिअन बेट.

મુખ્ય સમુદ્ર–कोरल સમુદ્ર આસ્ટ્રેલિયાના ઈશાન કાંઠાની અને સાલમાન દ્વીપ, ઈત્યાદિની વચ્ચે છે. કોરલનો અર્થ પરવાળાં છે. સાગરનું એ નામ પડવાનું કારણ એ છે કે દરિયાને તળીએથી નાનાં નાનાં જીવડાંઓ ધીમે ધીમે પરવાળાંના ટેકરા બાંધેછે.

આસ્ટ્રેલિયા ઇંગ્લાંડને તાબે છે. મહારાણીએ નીમેલા ગવર્નરોના તાબાહેઠળ એનાં જૂદાં જૂદાં પાંચ સંસ્થાનો કર્યાંછે, તેઓમાં ઇંગ્રેજ વસેછે. એ પાંચ સંસ્થાનો નીચે પ્રમાણે :—

સંસ્થાન.	મુખ્ય શહેર.
क्वीन्सलांद.	ब्रिस्बेन.
न्यू सौथवेल्स.	सिद्नी.
विक्टोरिया.	मेल्बोर्न.
दक्षिण आस्त्रेलिया.	आदेलेद.
पश्चिम आस्त्रेलिया.	पर्थ.

આસ્ટ્રેલિયામાં બહોળો વેપાર ચાલેછે. મુખ્ય નિકાસ ઊન, સોનું, તાંબું, કલઈ, સીસું, તેલ, ચરબી, ચામડાં, રૂ, ખાંડ, ધાન્ય, ઈત્યાદિ છે. આસ્ટ્રેલિયામાંથી સરસ ઘોડા ભરતખંડમાં આવેછે.

(૨) तास्मानिया—એને અસલ वान् दीमन्स लांद કહેતા. એની અને આસ્ટ્રેલિયાની વચ્ચે બાસ સામુદ્રધુની છે. મહારાણીએ નીમેલા ગવર્નરના તાબા હેઠળ તાસ્માનિયા ઇંગ્રેજી સંસ્થાન છે. એનું મુખ્ય શહેર होबार्ततौन છે.

મુખ્ય નિકાસ—ઊન.

(૩) न्यू जीलांद—એ ઇંગ્લાંડ તાબાનું સંસ્થાન છે. આસ્ટ્રેલિ-

યાના અગ્નિકોણમાં આવેલા બે મોટા અને નાના નાના ઘણા દ્વીપોનું એ સંસ્થાન બનાવ્યુંછે. ઉત્તર દ્વીપમાં વેલિંગ્તન મુખ્ય શહેર છે.

મુખ્ય નિકાસ—ઊન અને સોનું.

ન્યૂ જીલાંદમાં મૂળ વતનીઓની વસ્તી ઝાઝી છે, તેમને માઓરી કહેછે. આસ્ત્રેલેશિયાના બીજા મૂળ રહેવાશીઓથી તેઓ શ્રેષ્ઠ ગણાયછે અને મલય લોકને મળતા આવેછે. ઘણા માઓરી લોક ખેતી કરેછે, અને કેટલાક બીજો ઉદ્યોગ કરેછે.

આસ્ત્રેલેશિયા માંહેલા બીજા દ્વીપો વિષે થોડુંજ કહેવાનું છે. કેટલાક દ્વીપોના રહેવાશીઓને પાદરીઓએ સુધાર્યાછે; પરંતુ બીજા ટાપુઓમાં માત્ર જંગલી લોક વસેછે, અને તે ટાપુઓ વિષે હજી સૂધી પૂરી તપાસ થઈ નથી. ન્યૂ ક્યાલેદોનિયા ફ્રાન્સના તાબામાં અને ફીજી તથા બીજા દ્વીપો ઇંગ્લાંદના તાબામાં છે. ન્યૂ ગિની (અથવા પાપુવા) નામે મોટા બેટના કેટલાક ભાગપર વલંદા દાવો કરેછે. અહિંથી એ લોક પીછાં, તેજાના, છીપો, સુંદર લાકડાં, ઈત્યાદિ લાવેછે.

૩. मिक्रोनेशिया.

મિક્રોનેશિયા* એ ઓશિયાન્યાના ઈશાન કોણમાં છે. એમાં નાના નાના દ્વીપોના ઘણા સમૂહ છે, તેઓ પાસિફિક મહાસાગરમાં પથરાયલાછે.

મુખ્ય સમૂહ નીચે પ્રમાણે :—

(૧) बोनिन द्वीपो જાપાનની દક્ષિણે.

(२) लाद्रोन के मारियान द्वीपो ફિલિપ્પૈનની પૂર્વે.

(૩) पेलू અને कारोलैन द्वीपो, લાદ્રોનની દક્ષિણે.

(४) मार्शल द्वीपो કારોલૈન દ્વીપોની પૂર્વે.

(५) सान्द्विच द्वीपो. આ સમૂહનો હાવાઈ બેટ મિક્રોનેશિયામાં સૌથી મોટો છે. સાંદ્વિચ ટાપુઓનું મુખ્ય શહેર હોનોલૂલૂ છે તે ઓઆહૂ બેટમાં છે.

* એટલે નાના દ્વીપો.

મિક્રોનેશિયા માંહેલા ટાપુઓની હવા સારી છે, અને ભૂમિ રસાળ છે. લાદ્રોન ટાપુઓ સ્પેનને તાબે છે. ત્યાંના રહેવાશીઓ સ્પાનિઅર્દોની ઓલાદના છે; પરંતુ બીજા ટાપુઓમાં મુખ્યત્વે મલય વંશના લોક વસેછે. એ લોક પ્રથમ જંગલી અવસ્થામાં હતા, પરંતુ યૂરોપ અને અમેરિકાના લોકના સહવાસથી ધીમે ધીમે સુધરતા ગયાછે. સાંદ્વિચ ટાપુઓના રાજાએ તથા તેની પ્રજાની મોટી સંખ્યાએ ખ્રિસ્તિ ધર્મ સ્વીકાર્યોછે.

૪ પૉલિનીશિયા.

પૉલિનીશિયા* અથવા દક્ષિણ સાગરના દ્વીપો ઓશિયાન્યાના અગ્નિકોણમાં છે. પશ્ચિમથી પૂર્વસૂધી એ ટાપુઓના મુખ્ય સમૂહ નીચે પ્રમાણે :—

(૧) फ्रेंदली द्वीपो.
(२) सामो अथवा वहाणवटीओना द्वीपो.
(३) कुक द्वीपो.
(४) सोसयती द्वीपो.
(५) आस्त्रल द्वीपो.
(६) लो आर्किपेलागो.
(७) मार्क्वीसास.
(८) ईस्टरद्वीप.

એ દ્વીપોની હવા સારી છે, અને ભૂમિ રસાળ છે. લોક મુખ્યત્વે મલય જાતના છે. તેઓ પ્રથમ જંગલી અવસ્થામાં હતા, પરંતુ ખ્રિસ્તી પાદરીઓના પ્રયત્ને કરીને હળવે હળવે સુધરતા ગયાછે. સોસયતી દ્વીપોમાંનો તાહિતિ બેટ અતિ સુંદર અને રસાળ છે. સોસયતી, માર્કવીસાસ, અને લો આર્કિપેલાગો દ્વીપોપર ફ્રેંચ લોક દાવો કરેછે.

---

* ઘણા કે અસંખ્ય દ્વીપો.

